

**Társadalmi Megújulás Operatív Program
Az Eszterházy Károly Főiskola Roma
Szakkollégiumának fejlesztése
TÁMOP - 4.1.1. D – 12/2/KONV – 2012-0001**

Kulturális örökségek

Eger, 2015

Eszterházy Károly Főiskola

Kulturális örökségek

Szerző: Monok István

Szakmai lektor: Verók Attila

Társadalmi Megújulás Operatív Program
Az Eszterházy Károly Főiskola Roma Szakkollégiumának fejlesztése
TÁMOP - 4.1.1. D – 12/2/KONV – 2012-0001
A kötet oktatási célra készült, kereskedelmi forgalomba nem kerül.

ISBN 978-615-5297-59-5

Kiadó: Eszterházy Károly Főiskola Roma Szakkollégiuma
A kiadásért felelős
az Eszterházy Károly Főiskola rektora
Műszaki szerkesztő: Nagy Sándorné

Megjelent: 2015-ben

Készítette: az Eszterházy Károly Főiskola nyomdája
Felelős vezető: Kérészy László

Tartalom

1. Bevezetés: <i>Patrimonium</i> tól a kulturális örökségig.....	5
2. Európa és a Világ	13
3. Az európai hagyományközvetítés születése – Európa születése.....	17
4. Níceától a Karoling-kor végéig.....	23
5. Az egyetem és öröksége	31
6. Az humanizmus és öröksége	45
7. A magyar írott örökség születése	57
8. A reformáció öröksége.....	65
9. A felfedezések öröksége és a XVII. század öröksége.....	71
10. A felvilágosodás öröksége	77
11. A magyarországi művelődés öröksége a XVI–XVIII. században	83
12. A kultúra polgári nyilvánossága és az átörökléstechnikák változásai	99
13. Olvasásra javasolt irodalom	103

1. Bevezetés: *Patrimonium*tól a kulturális örökségig

A „Kulturális örökségek” tananyag csupán vezérfonal. Nem tankönyv, és nem használható önállóan. Nem egyszerűen meg kell tanulni, hanem többször elolvasni *a megadott alapkönyvekkel együtt*. A vezérfonal szándékai szerint szemléletet ad. A hallgató megítélheti, hogy ez a szemlélet mennyiben tér el a szakirodalom egyes darabjainak szemléletétől, lehet akár kritikával is illetni; a legfontosabb cél, hogy a hallgatónak saját véleménye alakuljon ki ennek, illetve a javasolt irodalomnak az elolvasásával.

Alapvetően európai kulturális örökségről fogunk beszélni. Minden, ami ettől eltér, kitekintés. Tovább lépve, alapvetően a nyugati kereszténység Európája örökségét helyezzük mondandónk középpontjába. 2014 év végén, 2015 elején, tizenkét nyelven megjelent Roderick Cave és Sara Ayad munkája, *A könyv története* (A barlangfestményektől az e-könyvig). A könyv szándékai szerint a világ könyvtörténetét foglalja össze úgy, hogy nagyon rövid összekötő szövegekkel, a szerzők szerint legfontosabb 100 könyvet mutatja be. Ez a könyv is nyugati keresztény Európa-középpontú lett. Ebből azt is mondhatjuk, hogy az „Európa kulturális öröksége” tananyag „természetes módon” hasonló szemléletű, már ami a földrajzi területi hangsúlyokat illeti. A továbbiakban, ha az „Európa” megnevezést használom, mindig a nyugati keresztény Európára gondolok. Ha nem így használom, mindig konkrétan utalok arra, hogy milyen értelemben teszem.

A *patrimonium* (atyai örökség) kifejezésnek a Francia Forradalmat és a Napóleoni háborúkat követően lett előbb Franciaországban, majd egész Európában olyan értelme, amely a „kulturális örökséget” fedi le. Minden bizonnyal hozzájárult ehhez az, hogy a két év fél évtizedes háborúban a középkori és kora újkori Európa jelentős értékei pusztultak el. Emellett a hatalmi csúcsán lévő francia állam szándéka, hogy Párizs a „Francia Birodalom”-nak olyan értelemben is központja legyen, hogy a meghódított területek kulturális kincseit is reprezentatív módon őrizze, és bemutassa, szembeállította őket ennek az értéknek számos, magától értetődő jellegzetességével

(sokféleség, egymásra hatásban történt keletkezés stb). A konszolidálódott hatalom első dolgai között volt a megmaradt örökség számbavétele, amely mentén a romokat is összeírták, lerajzolták, és impozáns könyvsorozatban közreadták. Ezzel kapcsolatban a leginkább tanulságos Prosper Mérimée (1803–1870) életének tanulmányozása, aki Franciaországban elsőként töltötte be „*A történelmi emlékek főfelügyelője*” posztot.¹

A XVIII. és a XIX. század fordulójával, az *Ancien Régime* összeomlásával – vagyis az előbb említett franciaországi szemléletváltással egy időben – elkezdődött egy olyan korszaka Európának, amelyben az egyes uralkodó házakhoz való tartozás tudatát egy teljesen más alapon szerveződő öntudat váltotta fel. Ez az a folyamat, amelyet a történelemtanítás a nemzetté válásként ír le. Ennek a folyamatnak más és más hatása lett Európa történelmi régióiban (itt utalok Szűcs Jenő tanulmányára²) aszerint, hogy az egyes királyságokban milyen formában rendeződtek el a korai újkor folyamán az egyes népcsoportok viszonyai. A Francia Királyságban az okcitán nyelvet beszélő, vagy a breton népesség lényegében elvesztette identitását már arra az időre, amikor a Napkirály befejezte a hexagon – a mai Franciaország formája – kialakítását Elzász és Lotharingia elfoglalásával (1681). A latin hivatalos nyelvet használó Magyar Királyságban ezzel szemben a XIX. századra megerősödtek az itt élő népcsoportok nemzeti törekvései, amelyek ekkor első sorban kulturális jelleggel – nyelvhasználat, a közösség hagyományainak ápolása stb. – jelentkeztek.

Az egyházi hatalomnak a világitól való elválasztása – amely részben a Felvilágosodás eszméit követve reformok útján, illetve a forradalmakban erőszakosan zajlott le – egyben egy újfajta, az egyháztól független, vagy függetlenedő oktatási és kulturális intézményi rendszer kiépítését is jelentette. Előre utalva a Karoling-korról szóló mondandónkhoz, jelezzük, hogy véglegesen felbomlott a nyugati keresztény Európa egységessé alakított (V–XI. század) nyelvi (latin) és kultikus (kereszténység) szövete. Ennek a kulturális örökség szemléletét tekintve meghatározó jelentősége volt.

A XIX. század első felétől nem egyszerűen a gazdaság alakult át. A gazdasági folyamatokat irányító, azokat kialakító, a gazdaság „belső logikáját”, szabályait megmondó, a nagyobb gazdasági – és ezért politikai – erőt képviselő csoportok érdekei határozták meg mindig (napjainkban direkt módon is) a társadalmi és szellemi folyamatokat. A kulturális örökség szempontjából a legfontosabb kérdés mindig az, hogy a „hagyomány” miként képi az újítások alapját, miként adódik át egyik generációtól a másiknak, és az, hogy miként

¹ <http://www.merimee.culture.fr/> Letöltve: 2015.04.15.

² Lásd a fontos olvasnivalót felsoroló jegyzéken, a tananyag végén.

gondoskodik a társadalom – öntevékenyen, vagy intézményesült szervezetek által – a hagyomány anyagiasult (öltözet, épület, szobor, festmény, könyv stb.) darabjainak megőrzéséről. A megőrzés ugyanis nem egyszerűen a közvetlen generációs hagyományozás lehetőségét nyújtja, hanem a történelemben időről időre felbukkanó „reneszánsz” jelenséget is. Arról van szó, hogy egy-egy alkotó generáció úgy haladja meg közvetlen elődeit, hogy újraértelmezi az azt megelőző korszakokat. Gondoljunk csak a XV–XVI. századi reneszánsz ókor értelmezésére, ahogy az ókort újraértelmezte a XVIII–XIX. század fordulójának értelmisége is, felfedezve azt az Európát – erről még sokat beszélünk –, amely az igazi „kulturális haza/anyaföld” (*Kulturheimat*: Schiller, Novalis stb.).

A nagy változás a XIX. század elejétől a közvetítés módjában keletkezett, egy mediális forradalomban, amitől kezdődően már a médiumok világa, mondjuk általánosítva, a sajtó, elindult azon az úton, hogy helyettesítse a hatalmi ágak felosztásában az egyházat. A harmadik rend, a polgárság, ahogy hatalomhoz jutott, kialakította a „szabad sajtót”, amely napjainkra a XVIII. század egyházához hasonlóan, szervesen egybeépül a gazdasági és politikai hatalommal. Jóllehet a hatalmi ágak szétválasztása – még a szabad sajtó is ezt harsogja – kíváncsatos dolog a „fékek és ellensúlyok” rendszerében. Ez az ellentmondás abból adódik, hogy a XIX. századtól kezdve aktívan verték szét a „kulturális Európát”, a nemzeti államok megteremtésével, és amikor ezek többször háborúba sodródtak egymással, felvetődött az „egységes Európa” gondolata. Ennek az alapja, a gondolat megfogalmazói szerint is az, hogy a győztes ellenőrzi a legyőzöttet (Jean Monet és az acélunió), és kialakít egy „közös piacot”. Ebben jogilag – miután az erőviszonyokat már elrendezték – minden szövetséges egyenlő, kikötve, hogy a szabad verseny az egyik alappillére a „demokráciának”. A kulturális Európa gondolata fel sem vetődik, hiszen a kultúra, a politikai Európában a tagállamok belülege. Aki ennek a kérdésnek a hagyományos kulturális értékek túlhangsúlyozásával erős hangot ad, az nacionalista, hiszen Európa kulturális egysége a hagyomány szintjén is felbomlott a második világháború után. Ennek a felbomlásnak egyik eleme a keresztény hagyomány tagadása, utalva arra, hogy a XVII. századtól kezdődően a társadalmak laicizálódtak, vagyis egyre többen nem csupán az egyházat, hanem a vallást is támadták, tagadták (összekeverve a hitet a vallással, a vallást meg az egyházzal). A kulturális Európának ma már jelentős színfoltja a muszlim vallás hagyománya, de jelen van lényegében valamennyi világvallás öröksége is. Ez az itteni kulturális életnek, az itteni hagyomány gazdagításának jelentős erőt ad, ugyanakkor – miután a világ, gazdasági, és hatalmi harcainak indoklására sokszor vallási és ideológiai érveket hoznak álcázásként – komoly veszélyeket is magában rejt ez a helyzet. Már akkor veszély, ha

a magunk európai, keresztény hagyományait mi magunk – nem csak vallási, hanem kulturális értelemben is – értéktelennek tartjuk, tagadjuk eredetét. Az Európai Unió (EU) nem létező kulturális politikájának ez, egy alapvető kérdése kellene, hogy legyen.

Nagyon fontosnak tartom, hogy a bevezetésben jelezzem, hogy a kulturális örökség fogalmába tartozó számos jelenségről nem beszélek a mostani töprengésben. Az egyik ilyen, és napjainkban okkal hangsúlyt és figyelmet kapó terület a *táji örökség* kérdése. Az európai ember – nyilván viszonylagos gazdagsága okán is – egyre többet törődik a környezetével, egészségével. (Miótán ezek a területek kiváló üzleti lehetőségeket is rejtene, remény is van arra, hogy a végzetesen koncentrálódott tőke birtokosai is befektetnek ezeken a területeken; de figyelem, ezzel nem csak használni, rombolni is tudnak. Csak utalásképpen: az európai egészségbiztosítása rendszerek szétesését éppen az aránytalanul nagy beáramló tőke okozta, hiszen nagy tőkének nagy nyereség kell, és ezt a rendszer sehol sem tudta biztosítani. Ezzel együtt azt is meg kell állapítani, hogy a gyógyításban ma használt legnagyobb felfedezések megszületésének esélyét is ez a tőkebefektetés teremtette meg.) A táji örökség nem egyszerűen természetvédelem. A természeti környezet, és az ember által alkotott műtárgyak viszonya alapvető fontossággal bír. Magyarországon alpesi, vagy mediterrán házakat építeni tájrombolás (még akkor is, ha felmelegedés van). Ugyancsak fontos az egyes növényfajták, az azokhoz kötődő művelési ágak megőrzése. A magyar alföldi tájhoz a szürke marha gulya éppen úgy hozzátartozik, mint a burgundiaihoz, az ottani szarvasmarha. Az Afrikából és Ázsiából beáramló néptömegek nem egyszerűen szociális problémát jelentenek, hanem a népesség növekedése és kicserélődése Európa országai táji örökségét is lerombolja. A táji örökség védelmének intézményesült formája az UNESCO Világörökségi helyszínének programján³ belül a természeti örökség kategória kialakítása.

Az *épített örökség* védelmének intézményes kerete ugyanez, „kulturális kategória”-ban. Itt természetesen nem csupán a megmaradt épületekre kell gondolni, hanem régészeti lelőhelyekre, és az építményhez kapcsolódó kultuszok, ethosz tárgyi örökségére is. A *tárgyi örökség* „írott örökségi” kategóriájának védelmére hozta létre az UNESCO a Világemlékezet listát.⁴ Itt sem pusztán a védett dokumentumra, dokumentum együttesre kell gondolni, hanem elsősorban arra, amit ezek a ma már műtárgynak tekinthető darabok megtestesítenek. A *Magna Charta* (1215) a parlamentáris demokráciát vetíti előre (hasonlóan a Magyar Királyság *Aranybullájához* (1222). Ha végig

³ <http://www.vilagorokseg.hu/> (Letöltés: 2015. 04. 15.)

⁴ <http://www.unesco.hu/unesco-vilagemlekezet> (Letöltés: 2015. 04. 15.)

tekintjük a Magyarországról ajánlott, és elfogadott dokumentum együttesek listáját, pontosan látjuk, hogy nem egyszerű levéltári, vagy könyvtári dokumentumokról van szó, mint értékekről:

2001: Tihanyi Kálmán 1926. március 20-án benyújtott szabadalmi kérelme „Radioskop” címen

2005: Bibliotheca Corvina

2007: Tabula Hungariae - Lázár térképe

2009: Bolyai János Appendix című műve

2009: Magyar Tudomány Akadémia könyvtárában őrzött Kőrösi Csoma Sándor Archívum

2013: Semmelweis Ignác felfedezése a gyermekági lázról és az aszeptikus prevenció bevezetéséről

Mondjunk ezek közül némelyikről néhány szót, és világosan látszani fog, hogy mit jelent a „kulturális Európa”. Tihanyi Kálmán (1897–1947) fizikus találmánya az elektronikus televízió rendszer alapja. A Magyar Királyságban született, a Nyitrához közeli Üzbég községben (ez ma ugye Szlovákia, a falu neve Zbehy). Középiskolába Pozsonyban (ma: Bratislava, Szlovákia fővárosa) járt, egyetemi tanulmányait a Trianon utáni Magyarországon, a Budapesti Műszaki Egyetemen fejezte be. Találmányának hatása globális. Iskolái, a környezete magyar, szlovák, német hagyományai, tanulmányainak európaisága jelentette azt az alapot, amely nagy feltalálóvá tette. Kinek az öröksége az ő munkássága? A magyaroké, mert magyar volt, mert a Magyar Királyságban és Magyarországon élt és alkotott? Szlovákiáé, mert a hely, ahol született, ma Szlovákiában található? Az iskolai tanulmányok alatt a teljes európai örökséget megismerve alkotott.

Hunyadi Mátyás királyunk (1458–1490) könyvtárának darabjai nagyobb részt antik auktorok művei, a másolatok Itáliában, a délnémet területeken, a Cseh Királyságban, vagy éppen Budán készültek. A másolók, a *miniátorok* sokféle *natio* gyermekei (szándékosan nem mondok „nemzet” gyermekeit, mert a XV. században ez a szó mást jelent tartalmilag). Az egyes kódexeket sok országban őrizték meg napjainkig, ápták, restaurálták azokat. Maga az uralkodó melyik *natio* szülötte? Román, besenyő, kun, magyar – máig vitatkoznak ezen, vélhetően mindegyikből voltak felmenői között. Melyik mai nemzet mondhatja örökségének a *Bibliotheca Corvinat* Vélhetően sok, köztük a magyar nemzet is, és Magyarország is.

Kőrösi Csoma Sándor ([Csomakőrös, 1784. március 27.](#) – [Dardzsiling, 1842. április 11.](#)), a mai Románia, az akkori Erdélyi Nagyfejedelemség (akkor Erdély nem volt a Magyar Királyság része!) területén lévő, Kovászna megyei

Csomakőrös (Chiuruş) faluban született, székely ember. Az őshazát kutatva jutott el Indiába, a Tibetbe, és vált a tibetológia világhírű szakemberévé, angol nyelven. Öröksége része az indiai, a tibeti, de az angol kulturális örökségnek is, ahogy Romániáé is, és persze a székelyeké, és a magyaroké.

Akkor tehát, amikor kulturális örökségről gondolkozunk, azt is meg kell fontolni, mikor kezdődik egy „elbirtoklási szándék” – erről gondolamentünk utolsó részében bővebben beszélünk –, nehéz olyan tény, jelenséget említeni, amely nem közös, jellemzően európai, és keresztény örökségünk. Beszélünk még azonban a *szellemi örökségekről* is. Az UNESCO programjához Magyarország 2012-ben csatlakozott ehhez, és rögtön intézményt is létrehozott az örökségi munkálatok koordinálására (Szellemi Kulturális Örökség Igazgatósága).⁵ Az alapvető gondolat az UNESCO részéről az volt, hogy azok a kultúrák, amelyek megőrzése fontos a világnak, de nem jellemzően tárgyasult örökséget hoztak létre, ne csupán mellékesen szerepeljenek a világörökségről szóló párbeszédben. Európában sok helyütt, így Magyarországon is, a néprajzzal foglalkozó társadalmi csoport vette kezébe ennek az örökségi kategóriának az ápolását, és – valljuk be – kicsit kisajátította. Jóllehet a nem néprajzi jellegű szellemi örökség legalább olyan fontos jelenség, mint a néprajzi. „A magyar egyezményes filozófia”, vagy „a Nyugat szellemisége” épúgy szellemi örökség, mint a mohácsi busójárás, vagy a karcagi birkapörkölt, amelyek felkerültek az UNESCO szellemi örökség listájára. Rögtön vissza is utalok az előbbi világemlékezettel kapcsolatos mondandómra: a busójárás, jóllehet Mohács éppen ma Magyarországon található, nem magyar szellemi örökség, annak eredetét tekintve. De a magyar örökség részévé is vált, és helyes, hogy Magyarország éppen egy ilyen örökségi elemet jelölt elsőként az UNESCO listára. Ha Szlovákia, vagy Románia is ezt a példát követné, számos ponton, a hétköznapi feszültségek az örökség hovatartozásának értelmezésben csökkenhetnének.

Az alapvető azonban az, hogy az UNESCO listákra való felkerülés egy mozgalommá vált Magyarországon is, és megszülettek a „nemzeti örökség” különféle kategóriái, és ezek mentén a hazai örökségünk értékelése, felmutatása, és az új generációk tagjai számára való közvetítése. Kialakult egy nemes versengés is. A nemzeti örökségek⁶ sokfélék. A szellemi örökség nemzeti jegyzéke⁷ értelemszerűen bővebb, mint az a jegyzék, amely a már UNESCO listára kerülteké. De hasonlóan ehhez létezik nemzeti épített örökségi jegy-

⁵ <http://www.skanzen.hu/hu/a-skanzen/intezmenyeink/szellemi-kulturalis-orokseg-igazgatosag> (Letöltés: 2015. 04. 15.)

⁶ <http://www.szellemi-orokseg.hu/> (Letöltés: 2015. 04. 15.)

⁷ <http://www.szeppmagyarorszag.hu/magyar/oldalak/unesco-szellemi-orokseg-matyo-halasi/> (Letöltés: 2015. 04. 15.)

zék is, vagy a helyi örökségi körbe sorolt táji, épített, tárgyi és szellemi örökségi elemeké is.

Utalnunk kell még a „magyar örökség”⁸ mozgalomra, és díjra is. Ilyen díjat életművek is kaphatnak, és élő személyek is. Jelezve, hogy a közösség, már életében elismeri azt az alkotót (bármilyen területen alkotót) azzal, hogy saját szellemi öröksége megőrzendő részévé emeli a teljesítmény tárgyasult emlékeit (szobrok, könyvek, érmek stb.).

Bevezetésünk végén összefoglalva kiemelem, hogy az európai kulturális örökségről tanácsos először történetileg gondolkodni. A történelem, mások tapasztalata, nem olyan, amely visszahúz, ha arányt tartva értelmezik. Mind mindenben: „*Omne quod est nimirum, vertitur ad vitium*” (Minden túlzás bűnbe fordul). Így van ez hagyományaink őrzésével, kulturális örökségünkkel is.

⁸ http://hu.wikipedia.org/wiki/Magyar_%C3%96r%C3%B6ks%C3%A9g_d%C3%ADj (Letöltés: 2015. 04. 15.)

2. Európa és a Világ

A globalizáció újabban ismét ráirányította a figyelmet az Európán kívüli kultúrák értékeire, és a nemzetközi szervezetek – első sorban az UNESCO – saját programjait is úgy alakította, hogy azok a kulturális közösségek is megmutathassák értékeiket, amelyek elsődlegesen nem írásbeli átörökítési formákat alakítottak ki maguknak. Az európai és az észak-amerikai kutató közösségek ugyanakkor kitüntetett figyelemmel kutatják ezeket a kultúrákat, nem egyszerűen kulturális antropológiai szempontból, hanem történetileg is. És így, a kulturális örökséget vizsgáló európai műhelyek – a kora újkori rácsodálkozás kései megismétléseként – látókörében ezek ismét hangsúlyosan megjelentek. Az USA egyetemei versengenek a mexikói, vagy éppen perui kutatási területekért, a Közel-Kelet, vagy éppen Belső-Ázsia kutatásoknak pedig Európában reneszánszát éljük.

Komoly szakmai, tudományos, és terjedelmes fikció (regények) irodalma van a civilizáció előtti kultúráknak. Az egyszer volt, de elpusztult emberi civilizáció nyomait vélik felfedezni Egyiptomban, Peruban, vagy éppen Cheng-Du-ban, illetve ezek közti összefüggéseket mutatnak ki. És nem csupán a kínai és az amerikai ókori kultúrák között, hanem vannak olyanok is, akik a perui, és a Nílus-menti kultúrák összefüggéseit taglalják. Függetlenül attól, hogy ezeknek az írásoknak mennyi a tudományos alapjuk, az emberiség kulturális örökségének a szemléletét mindenképpen formálják. Ha egy 1512-ben *másolt* térképen ábrázolt Antarktisz folyóvölgyei, partszegélye – amely ekkor több kilométeres jégtakaró alatt volt más évezredek óta – megegyezik a mai, legmodernebb technikával készített vizsgálódások alapján készített rajzokkal, akkor ennek alapján nem egyszerűen fantáziadús regényt lehet írni, hanem komolyan elgondolkodni kultúrák és civilizációk pusztulásán, a róluk fennmaradó közlések hagyományozódási folyamatán is. És ez a gondolkodás alakítja a globális látást, és utólag legalább kérdéseket tesz fel az európai ember a kora újkor történéseivel kapcsolatosan: vajon milyen kulturális emlékek elpusztításáról hallgat szemérmesen a „civilizált” és „kulturált” Európa. A kérdésfeltevések mentén kerülnek azután a világtörténeti összefoglalókban az európai emlékek mellé – időben jóval elé – az olyan emlékek, mint a szváziföldi barlangfeliratok.

A Cheng-Du-i leleteket ránézésre, még a szakemberek egy része is, aztéknak, vagy maja kultúrából valónak mondja. Nem is tévednek nagyot, csak annyit, hogy az i. e. 2. évezredből való tárgyak nem a Csendes Óceán amerikai oldalán, hanem a kínain készültek. Megmagyarázatlan még, hogy a Bering-szoros tengerré válása után tízezer évvel miként volt/lehetett kapcsolat a két földrész között. A kínai históriák, a középkorban, majd a korai újkorban Kínába érkezők beszámolóí, illetve a ma ismert régészeti feltárások jól követhetővé teszik azt a folyamatot, amely elvezetett a kínai civilizáció sok tekintetben Európát megelőző teljesítményeihez. Azt azonban nem – bár a régészek Kínában még éppen csak elkezdtek dolgozni ezen –, hogy a ma ismert mezopotámiai kultúrák előtti, a mai Kína területén létezett civilizáció mikor, és miért tűnt el.

Ám Kína szerencsésebb volt az európaiakkal, mint az amerikai pre-columbán kultúrák. Igazából csak napjainkban néz szembe azzal a művelt emberiséggel, hogy milyen hallatlan nagy pusztítást végeztek a hódítók. Ezen a területen is csak a fantázia segíthet annak a titoknak a megfejtésében, hogy az inka, azték és maja kultúrák előttek milyenek lehettek. Vannak itt is szenzációs leletek, mint például Caral városa Peruban. Az itt feltárt épületkomplexum részei megelőzték az egyiptomi piramisokat, az itt talált és megfejtetlen khipu „írás” egyidős az eddig ismert legősibb mezopotámiai rovásírással. És még az is lehet, hogy megdőln a Bering-szoros koncepció, amely azt feltételezi, hogy az amerikai kontinenst kizárólag máshonnan beáramló népek töltötték fel. Egyesek azt is feltételezik, hogy éppen fordítva volt. Ha ennek a kultúrának elpusztításában nem is részesek az amerikai földrészt gyarmatosítók, az indián kulturális emlékek eltűnése azonban már nekik róható fel. A maja kódexek közül például 15 maradt fenn, annyi, amennyi – még az épületeken található feliratokkal együtt – nem elégséges az írás megfejtéséhez.

Afrika gyarmatosítói egy civilizálatlan, európai értelemben műveletlen kontinens képét hagyták ránk. A XII. századi muszlim Mali Birodalomban, Timbuktu városában – ezt a helynevet Magyarországon leginkább Rejtő Jenő francia idegenlégióban játszódó regényeiből ismerik (már aki) – ugyanakkor már egyetemi rangú intézmény működött, és még a XV–XVI. századi tuareg uralom alatt is virágzott az itteni kultúra. Az itteni könyvtár, amely Hunyadi Mátyás idején a *Bibliotheca Corvina*hoz mérhető volt nagyságban, ma is olyan jelentőséggel bír, hogy feldolgozásuk után – egyesek szerint – számos ponton módosulhat az emberiség története. Annyi bizonyos, hogy a XV. században az itteni, a Niger-könyökben elhelyezkedő városok értelmiségi körei kapcsolatban álltak a nem kis távolságban, a sivatag másik oldalán fekvő

egyiptomi tudományos műhelyekkel, és élénk tudományos csere emlékei a könyvtár – ma más UNESCO védettség alatt álló – könyvtár egyes darabjai.

A korai újkorban újonnan felfedezett területeken olyan emberek éltek, akik nem ismerték a kereszténységet. Már a XVI. századi ferences, majd jezsuita missziók tagjai is érdeklődve fordultak feléjük. A XVII. századra ez az érdeklődés kibővült, ahogy az egyes egyházak missziós tevékenysége is. Számos misszionárius, vagy a telepéseket elkísérő pap, lelkész, tanár, illetve a felfedezések nyomában járó természettudós valódi érdeklődést tanúsított. Nem egyszerűen kuriózumok érdekelték őket, hanem gazdálkodásuk, kommunikációs eszközeik, mítoszaik, vallási életük. Ezek leírására törekedtek, és ismereteiket küldték az európai egyházi központokba, és persze az egyetemekre is. A „kuriózum kamra” kialakítása a gazdagabb családok, illetve intézmények keretén belül, az európai múzeum, mint intézmény megszületéséhez vezetett. Mítoszaik, vallásaik, szokásaik tanulmányozása tudományos mélységben azonban csak a XIX. században került számottevően az érdeklődés homlokterébe. Az eredmények összegzésének szép jele, hogy az ezeken a területeken való kutatások egy új tudományos diszciplína, a kulturális antropológia kialakulását is elősegítették.

Összességében azonban az európai ember sokkal többet rombolt és rabolt, mint érdeklődött. Elpusztított népeket, szokásaikkal, hiedelmeikkel együtt, és számos olyan, az emberi kulturális örökséggel kapcsolatos jelenséget, amely nem került még csak leírásra, bemutatásra sem. (A pusztítók örökösei manapság toleranciára és a másság elfogadásának fontosságára oktatják azon népek megmaradt leszármazottjait, és általában a világot.)

A mai, kései kutatások azonban más indíttatásúak. A globalizálódó világ civilizatorikus hatásaival pusztítja el azokat a társadalmakat, amelyek nem felkészültek a fogadására. Nagyon fontos, hogy a végzetes változások előtt, az egyes területek kutatói legalább rögzítsék, a még felmérhető, és leírható jelenségeket, kulturális örökségi elemeket. A civilizatorikus hatások elterjesztése általában egy-egy nagyobb vállalatcsoport érdeke. Az ő érdekeiket tüntetik fel korrupt politikusok „nemzeti érdek”-nek, és a nyugati világ értelmiségének egy része a „demokrácia elterjesztése”, és az „emberi jogok védelme” jelszókkal igazolja ezeknek az érdekeknek a kíméletlen érvényesítését.

Európa és a világ összevetésében a kulturális örökség hagyományozása szempontjából további fontos különbségekre is fontos rámutatnunk. A nyugati keresztény Európa az írásbeli közlésre, emellett – koronként változó mértékben – a szóbeliségre és a vizualitásra alapozta a hagyományoknak egyik generációról a másikra való átörökítését. A szóbeliség szerepe mindeütt megmaradt egy szűk körben (család, istentiszteletek, oktatás, hírközlés

stb.), de vannak olyan kultúrák, amelyekben ma is lényegesen nagyobb hangsúly esik erre. A *Korán* iskola elvégzése, vagy a *Véda* iskolák tanítási módszere lényegesen eltér a nyugati keresztény modelltől, és a szóbeliségnek, no és a memoriternek alapvető fontossága van az ott tanultak átadásában. A keleti keresztény közösségekben a képiség szerepe (ikon) merőben más, hangsúlyosabb – a legmélyebb tartalmakat is kifejező –, mint a nyugati gyülekezetekben. A képek tartalmát az egyszerű, gyakran analfabéta hívő is pontosan érti. Ahogy a középkori ember is „többet értett” a képekből, mint napjaink hívői. Az Internet, az informatikai eszközök használata ma egy új képi kultúrát teremt, egyben globális kép-értést.

A képiség szempontja a kínai, koreai, japán írássok történetében is jelentősebb szerephez jutott, és jut, mint a nyugati Európában. A kalligráfia elsősége a nyomtatásértékeihez képest az egyik érv, hogy a szedés-nyomással történő sokszorosítás európai felfedezése előtt közel fél évezreddel ismert technológia miatt nem tudott társadalmiasulni, miért nem alakult ki azonnal egy anyagilag is érdekelt réteg az akkori felfedezés körül. A kínai császári udvar szemléletében a nyomtatott könyv „nem szép”. Nem véletlen, hogy a XVI. században (a Ming-dinasztia uralkodásának (1368–1644) második felében, az akkori tudás összefoglalását célzó, hatezer kötetes enciklopédia kézzel készült (hatszáz évvel a nyomtatás általuk történt felfedezése után). Kínában ma számos kalligráfiai múzeum található, de nyomdászattörténeti egy sem. A médiumok váltásának időszaka összetettségét jellemzi persze az is, hogy Európában is, a XV–XVI. század fordulóján, egyes könyvszerető (bibliofil) uralkodók, a nyomtatott könyveket lemásoltatták, hogy „szép” könyv legyen belőle (többet közt Hunyadi Mátyás is élt ezzel a gyakorlattal).

3. Az európai hagyományközvetítés születése – Európa születése

Ha kézbe vesszük általános-, vagy középiskolai tankönyveinket, vagy az európai kultúra történetét összefoglaló műveket, akkor az első fejezetekben a Tigris és az Eufrátesz folyók völgyeiben kialakult kultúrák felemlítésével, bemutatásával találkozhatunk. A kérdés az, hogy az akkori, és az ezt követő ókori kultúrák milyen, a hagyományokat az egyik generációnak a másira történő átörökítési módjait hozták létre; és persze az, hogy mi az, amit a szóbeli közlés eszközén túlmutatóan úgy rögzítettek, hogy akár több, adott esetben számos, napjainkig nagyon sok korosztállyal megismertettek, potenciálisan rájuk hagyományoztak (vagyis megismerésük lehetősége adott volt).

A ma ismert írásbeliségek több fajtáját is a folyóvölgyi (Tigris, Eufrátesz, Nílus) kultúrák közösségei hozták létre. Ezeknek az írásfajtáknak a változása, a fogalmi gondolkodás kifejezésére való alkalmasság irányában haladt. Mindegyik képes volt azonban keletkezése idején kielégíteni azt az igényt, amely az adott társadalom támasztott. A képírással (piktográfia) fogalmi tartalmakat nem lehetett kifejezni, hiszen a valós tárgy, élőlény, jelenség képe jelentette az üzenetet a közlés folyamatában. A fogalomírás (ideográfia) ezeket a képeket kiegészítő jegyekkel látta el, és így, együttesen, nyelvtől függetlenül lehetett ismereteket rögzíteni, közölni. A szótag-, vagy jelcsoportírás már lecsökkentette a jelek számát, ugyanakkor nyelvhez kötötte. A mezopotámiai kultúra (i. e. 3000 – i. e. 500) ékírása ilyen jelcsoportírás volt, bár kifejlett formájában betűjeleket is alkalmaztak. Rögtön tegyük hozzá azonban azt, hogy ez az írás már sokféle műfajú emléket hagyott ránk. Az egyszerű gazdasági feljegyzésektől (miből mennyi termett), a kereskedés mentén keletkező iratokon át a szépirodalomig. Ne feledjük, hogy a Gilgames-eposz egyes részei, sumér, hettita, hurri és akkád nyelveken maradtak fenn, ékírással, szerkesztett formájukkal (i. e. 1. évezred közepe) a mezopotámiai mitológia egyik alapvető munkájává váltak. Érdekességgént megemlíthjük, hogy ékírással maradt fenn katalógus is, vagyis egy könyvtárban őrzött ékírásos könyvek felsorolása. Ez arra utal, hogy a tudásterületeknek már volt egy áttekintése, és minden bizonnyal hierarchiája (mintegy *ordo librorum*) is.

A kép-, a fogalmi- és a betűírás összetett kombinációja volt az egyiptomi hieroglifikus, illetve ennek a papság által használt változata, a hieratikus írás is. A környező népek hasonló írásokat alakítottak ki (akkád, hettita stb.). A később kialakult rovásírások, ahogy a székelyek ősi írása is, betűírás volt. A görög betűírás kialakulására a föníciai volt közvetlen hatással, ahogy a rómaiakra az etruszkok írása (i. e. 600 körüli a legrégebb etruszk felirat, az úgynevezett Fekete kő (*Lapis niger*)).

Figyeljünk azonban arra, hogy Nagy Sándor (i. e. 356 – i. e. 323) műveként létrejött egy olyan birodalom, amelynek már volt közös közvetítő nyelve. Ha csak egy olyan regényt olvasunk is el, mint a napjainkban népszerű Steven Saylor *A Hét Csoda* című írását, megértünk valamit abból, hogy miként működött ez a „közös nyelv” (koiné, lingua franca) akkoriban. A regény-folyam főszereplőjét ifjú korában tanára, a szidóni Antipatrosz, az akkori világ egyik legsikeresebb költője, kalauzolja Nagy Sándor birodalmának egykori területén, sorra meglátogatva az ókori világ Hét Csodáját. Tanár és tanítványa együtt látogatnak el Görögország és Kis-Ázsia híres városaiba, majd Babilóniába és Egyiptomba. Szemtanúi lesznek az első Olümpiai Játékoknak, egzotikus ünnepségeken vesznek részt, és megcsodálhatják a legkáprázatosabb építményeket, amelyeket emberi kéz valaha alkotott. Közben „görögül” beszélnek a helyiekkel, a szállást adókkal, a boltosokkal, vendéglősökkel, helyi tudósokkal és politikusokkal. Ahogy ma mi angolul próbálunk szót érteni a világban, ki-ki a saját maga szintjén. Egy modern regény alapos felkészültségű írója kiválóan megsejteti az olvasóval azt a folyamatot, ahogy az ókori, a hellén görög civilizáció előtti kultúrák és tudomány eredményeit magába építi a görögül beszélő, és közvetítő világ. Ne feledjük, ez a közvetítés aktív maradt a középkor végéig – a mai Olaszország déli tartományai (Basilicata, Calabria, Sicilia) a Bizánci Birodalom része maradt sokáig, de aktív görög hatás érvényesült az Ión- és Adriai-tenger nyugati és északi partjain –, addig is, amikor újra kezdték olvasni az ókori görög tudomány és irodalom remekeit (humanizmus, reneszánsz).

Az írott örökség továbbhagyományozásnak fizikai alapjait a könyvkiadás, a könyvkereskedelem és a könyvtárak jelentették, és jelentik ma is (még ha elektronikus formában is). A görög területeken az i. e. V. században jelentek meg a tekercseket áruló kereskedők. Az i. e. IV. században már létezett a vándor könyvkereskedelem is. A hellenizmus korában (i. e. III–I. században) a papirusztekercsek forgalma főleg az egyiptomi Alexandria könyvtárának alapítása után lendült fel, mivel a gyűjtemény kialakítása során igyekeztek a görög szerzők műveit beszerezni. Az Alexandriai Nagykönyvtár a hagyomány összegzésének, sokszorozásának első tervezett példája. Uralkodói reprezentációs szándék, és komoly tudományos tanácsadói kar volt szükség ahhoz,

hogy létrejőjön. A sokféle keleti hagyomány görög nyelven való megjelenítésének történetében is komoly intézményes szerepe volt. Sajnos több alkalommal leégett, így az i. e. I. században majd az i. sz. III. század végén, és Egyiptom arab (muszlim) elfoglalása (641) után végleg elpusztult. A másik alexandriai gyűjteményt, a Serapeion könyvtárát, a keresztények rombolták le akkor, amikor a IV. század elején hivatalos vallás lett a kereszténység. A rombolásról készült film (*Agora*) jól megmutatja, hogyan működött egy ókori könyvtár. Akkor is, ha a Serapeion egy templom volt, amelynek elsődleges intézményi szerepe a kultusz (Serapis) fenntartása volt. Láthatjuk, hogy a templom könyvtára egyben iskola is volt, ahol a filozófusok foglalkozhattak tanítványaikkal, követhették ez utóbbiak a mester kutatásait is. Nagyon fontos már ezen a ponton megemlíteni, hogy a Serapis-kultusz – ahogy nagyon sok ókori kultusz – nem egynemű, hanem többféle hagyományt egyesít (Osiris és Apis, vagyis egy egyiptomi és egy görögösített Isten-kultusz hagyományát). A kereszténység is majd egy ilyen vegyes hagyományra alapozódó kultuszként lesz sikeres, válhatott egyházzá.

Ne feledjük, a zsidó szent iratokat, a héber bibliát is görögre fordították i. e. 300 körül. Ráadásul nem is mindennapi módon. A legenda szerint hetvenkét zsidó bölcs fordította szó szerint ugyanúgy a szöveget Alexandriában. Így jött létre a *Septuaginta*, vagyis a görög nyelvű Ószövetség, amelyet még a zsidók is használtak szertartásaikon, amikor a héber nyelv kezdett veszíteni társadalmi szerepéből (a héber nyelv helyett sokan a görögöt, mások az arámit használták, ahogy Jézus is beszélt).

A héber írás (mássalhangzóírás) az i. e. 1. évezred elejétől alakult ki, jelentős hatással volt rá a Babilóniai fogság időszaka (i. e. VI. század), az arámi írás. Ezzel az írással rögzítettek egy jelentős hagyományt, köztük a kereszténység szempontjából a legfontosabbat, a zsidók szent könyvét, a Tórát, amely a legrégebbi írásos emlékeiket őrzi, történetüket a Teremtéstől az Istennel való szövetségeken át a Tízparancsolatig. Ismét csak egy előre vetített megjegyzésként szeretném kiemelni, hogy a szigorú hitelveket követő (ortodox) zsidó szekta, a Krisztust követőké, akkor vált önálló kultusszá, és szerveződhetett egyházzá, amikor sokféle hagyományt beengedett a maga szigorú zsidó világába. A kereszténység szent könyve, a Biblia Ószövetségi könyvei így lettek kanonizált (szentként elfogadott) részei a keresztény, és maradtak azok a zsidó hagyomány számára is.

A római kori írás és olvasás története a társadalmiasulás gyorsmenete volt. A feliratoktól, a vallási szövegektől gyorsan jutunk a világi, gyakorlati szövegek rögzítéséig, és kiadásáig. Az i. e. III–II. században Cato Maior már a földművelésről, Róma kormányzásáról értekezik, számtalan beszéde is ismert volt. Az i. e. 1. századra pedig a könyvkiadás, a megőrzés és az olvasás

intézményrendszere is kialakul, a társadalom vezető rétegének tagjai rendszeresen olvasnak. Az írástörténetben először itt jelenik meg az írásjelek használata, ami ismét csak a rendszeres olvasásra utal. Az írás és az olvasás tevékenységében elválik a hasznosság és a gyönyörködtetés, sőt, megjelenik a kortárs kritika is. A társadalmiasulás azt jelenti, hogy a tudós, az író értelmiség mellett a tudást alkalmazó világi, katonai értelmiség is létezik. Ezekre a szerepekre tanárok készítik fel az ifjakat. A könyvkiadók, és a könyvkereskedők aktív tevékenységét mi sem jelzi jobban, mint hogy Ovidius száműzetésében (Tomi: a mai Románia Fekete-tengeri kikötője, Mamaia) írt műve (*Ars amatoria*) rövid időn belül népszerű olvasmány lesz Rómában. E mű sikere egyben jelzi a női olvasó réteg megjelenését is.

Az i. sz. 1. századból ismerjük a legjelentősebb római kiadókat is, így Atticus másoló műhelyét, Atrectus kiadóját, aki luxus, díszes kiadásokra specializálódott. Könyvesboltok is vannak, Atrectusé, de a Sosius, a Tryphon, a Dorus családoké is ismert. A történet harmadik szakaszában kialakul a magán- (Atticus, Cicero, Catullus, Lucullus) és a nyilvános könyvtárak rendszere, a divat-olvasás jelensége (favorizált alkotók, akiket illik ismerni egy bizonyos társadalmi helyzetben).⁹ A Birodalom fénypontján Seneca már a felesleges magánkönyvtárak összegyűjtőit is kárhóztatja, miszerint olyan könyveket szednek össze, amelyeket el sem tudnak olvasni (görög tekercsek, keleti kéziratok). Ezek szerint a könyvtár dísz, erény, egyben a címhez és ranghoz tartozó reprezentatív elemmé vált. A provinciákban, keleten, de Galliában és Hispániában is találunk könyvkereskedőket, egyes városokban állandó boltokat is (Lyon, Vienne).

A Római Birodalom, a rómaiak úgy szemlélték a görög és általában a keleti kultúrákat, ahogy az Amerikai Egyesült Államok Európát. Minden fontos, elmélyült ismeretet megőriztek, és főleg alkalmaztak. Róma az alkalmazott tudományok világa. Nagyon képletesen fejezi ki ezt a jellegét a *Brian élete* című filmnek az a jelenete, amikor a júdeai, Róma ellenes „politikuskok” vitatkoznak arról, hogy az elnyomás mellett „mit adott Róma?”. A válasz: utakat, vízvezetéket, csatornákat, iskolákat, közbiztonságot stb. Ez nem azt jelenti, hogy az ezt megelőző időkben mondjuk a hettiták, vagy a görögök ne tudtak volna vízvezetéket tervezni és kivitelezni, de kétségtelen, hogy az „önmagában vett” tudomány művelése inkább görög, mint római jelenség. Az egyik inkább a kultúra, a másik a civilizáció. A két világ egymás mellett élése, és ellentmondásai a mai napig kísérik az emberiséget.

⁹ A legrövidebb, didaktikus összefoglalás Góczán Andreától:
<http://vmek.oszk.hu/03100/03183/html/index.htm> (Letöltés: 2015. február 1.)

A görög világ magába fogadta a keleti ismereteket, jelentős mennyiségű szöveget le is fordítottak, a felhalmozott tudás alapján elmélyültek egy-egy részletkérdés tanulmányozásában, de a mindennapi alkalmazása a megismertnek későbbre, a rómaiakra maradt. Ráadásul úgy, hogy sokkal kevesebbet fordítottak latinra a keleti ismeretekből (a görögöt is ide értve), mint ahogy azt a görögök tették.

Külön kell beszélnünk a kereszténység kialakulásáról, és korai történetének tárgyunkba illeszkedő aspektusairól. Jézus a zsidók belső hitéletét szeretne volna megjavítani. Ezt ők elutasították. Tanítványai, követve a „missziós parancsát”, meg hát féltökből is a Mester kivégzése után, szétszéledtek, és térítettek. Beszámoltak Jézus példájáról. A kereszténység a hit egyik formája. Ahhoz, hogy vallás lehessen, kellett egy intézmény, az egyház, hogy formába öntse a tanítást. Leírja az üdvözülés útját, a vallás gyakorlásának helyes formáját. Amikor az úgynevezett Milánói ediktumban (313), I. Constantinus nyugati, és Licinius, a keleti császár adott ki, engedélyezik minden ember, így a keresztények számára is a szabad vallásgyakorlást, a kereszténység már az egész Római Birodalom területén elterjedt, és történetében túlélte számos üldöztetési időszakot is.

Milyen nyelvű volt ez a kereszténység? A kereszténység elterjedése a Földközi tenger keleti medencéjében és Közel-Keleten megkívánta, hogy Jézus tanítványainak elbeszélését a Mester életéről megértsék. A közvetítő nyelv a görög volt, de már a kereszténység első századaiban is számos nyelven készültek evangéliumok, illetve feljegyzések keresztény tanításokról. Egyiptomban az ottani beszélt kopt (= egyiptomi) nyelvre fordították a Jézus történeteket, és ez a nyelv vált az ottani egyház – nem a görög gyülekezetek, hanem az őslakosok – liturgikus nyelvéné. Maga a kopt írás is a görög ábécéből, illetve az egyiptomi démotikus írásból vett át jeleket. Maga az egyiptomi kereszténység is számos, az ókori Egyiptom vallásaiból származó gondolati elemet, és szimbólumot vett át. (A XX. században szorította ki ezt a nyelvet az arab a kopt keresztény liturgiából.) A keleti keresztény egyházak azonban alapvetően görög liturgiát követtek, a magyarázatok (homiliák) azonban elképzelhetően már a gyülekezet anyanyelvén hangozhattak el. A görög nyelvű (ekkor még nem kanonizált) iratokat sokféle nyelvre fordították. Nem véletlen, hogy egy évszázaddal az első niceai zsinat után például az örményeknek már teljes anyanyelvű Bibliájuk volt. Nehezen elképzelhető az, hogy például a Sínai-félszigeten lévő, V. század elején alapított kolostor könyvtárának közel kilencezer X. század előtti kéziratának szövegét mind a IV. század után fordították volna, még ha ez után másolták is. A niceai zsinat nyelve a görög volt, ekkor a latin nyelvű keresztény irodalom még szerény, latin liturgia is csak a

Római Birodalom nyugati felén volt. Rómában is görög püspökök követték egymást.

Az időszámítás szerinti első három évszázad kereszténységéről kevés korabeli dokumentum ismert. Az vallás terjesztését a tanítványok, illetve ezek követői végezték, a nagy szervező, aki az egyházat intézménnyé szervezte, Pál apostol volt. Ő maga is görögül írta leveleit a kisázsiai városoknak, és a Rómabelieknek is. Sok nép, számos kultuszának egy-egy tanítása integrálódott a kereszténységbe, elsősorban a vallásgyakorlatban. A niceai zsinat volt az első olyan tanácskozás, ahol a vallás tartalmát, és a kultusz formáját megvitatták, és rögzítették. (Majd a reformációról szóló részben visszatérünk erre, hiszen amikor Martin Luther a hit forrásául egyedül a Bibliát jelöli meg (*sola Biblia*-tan), és elveti a zsinatok határozatait, mint hitforrást, akkor joggal figyelmeztették vitapartnerei, hogy a Biblia maga is egy zsinati határozat.)

4. Níceától a Karoling-kor végéig

A niceai zsinat idejére (325) a Római Birodalmat a korábbi megosztott uralmi forma (*tetrarkia*) helyett Nagy Konstantin császár, a saját uralma alatt újra egyesítette. A hatalmon azonban, halála után (337) is gyakran több dinasztia osztozott. A Birodalom összeomlását késleltetendő, a hatalmas terület számos népe számára elfogadható egységes kultusz kialakítására törekedett. Úgy tekintett a kereszténységre, mint amelyik ilyenként tudna szerepelni.¹⁰ Végül a keresztény egyház, hatalmi helyzetben, a hatalmon lévők-höz hasonlt, és maga is hozzájárult a Birodalom két részre szakadásához. A nyugati keresztény egyház számos római arisztokrata család tagjának nyújtott menedéket akkor, amikor a világi hatalmi változásokat előidéző emberek logikája szerint meg kellett volna halniuk. Az egyházon belül tehát sok olyan nagy személyiség működött, akinek az ókori tudás nem egyszerűen egy meghaladott kultusz emléke, „pogány” örökség, és a szövegekben rögzített hagyomány megmentésére törekedtek. Így a nyugati keresztény kultúra egyre inkább az írásbeliségen alapuló átörökítés irányába mozdult el. Létrehozta – az egyházon belül – azt az iskolai rendszert, amely lényegében a Francia Forradalomig megmaradt.

Az európai egység tehát gazdasági és hatalmi törekvések ellentéteinek halmaza ellenére létre tudott jönni, kultikus alapon, amelyhez majd egy közös nyelvet, a latint kellett megerősíteni a IV. századtól kezdve. A mai „Európai közösség” azért nem működik, mert közös piacként akarták létrehozni, és aszerint is irányítják, az „egyenlőket” az „egyenlőbbek”.

Mit jelentett a kereszténység államvallási rangra emelése a könyvtörténet, vagyis a hagyományok közvetítése vonatkozásában? Maga az aktus, Nagy Konstantin császár nagyon bölcs döntése (313, Mediolanumi/Milánói ediktum), igazi hosszútávon gondolkodó politikusi tett volt. Az a kereszténység, amely a IV–VIII. század között létezett, olyan formán lehetett egységes, mint maga a latin nyelv sem. A hatalmas birodalomban minden népcsoportnak, ide értve a hódítókat (gótok, longobárdok, germánok, normannok stb.),

¹⁰ Olvassák el Révay József regényét ezzel kapcsolatosan (*Égi jel*, Budapest, Szépirodalmi Kiadó, ¹1959, ²1967, ³1981)

megvolt a maga kultikus hagyománya, amiről nem szívesen mondott volna le. Sokféle kereszténység alakult tehát ki, amelynek kánonrendszerét az első niceai zsinattól (325) kezdve következetes szívóssággal, Róma püspöke irányításával alakították ki. Hogy mit értett egy-egy teológiai latin kifejezésen a római püspök, a skóciai írnok, vagy éppen a germán törzseket megtéríteni kívánó Szent Bonifác? Nos, színes jelentés-tabló állítható erről össze.

A római nemességnek szembesülnie kellett a IV–V. század során azzal a valósággal, hogy hatalmát nem tarthatja meg, a Birodalom összeomlik, személyükben és családjukat tekintve életveszélyben vannak. Az egyházhoz való csatlakozás sokuk számára menekülő utat jelentett. Céljuk – a lehetséges önmentésen, esetleges vagyonmentésen túl – annak a hagyománynak a megmentése, amelyet (mi most azt mondjuk) az ókori kultúra jelentett. A hódítók krisztianizálása, majd a római jog elterjesztése (az igazgatási ismeretek átadása) lehetett az első lépés. Ez után pedig az orvosi, a csillagokra, a természetre vonatkozó ismeretek megismertetése, az antik irodalom szövegeinek másolással való megmentése következett. Így vált a kereszténység és a latin nyelv Európa kovászává, az antik ismeretek pedig tudásunk alapjává. A latin nyelv primátusa annál figyelemre méltóbb, ha tudjuk, az első pápák közt sok a görög. A kulturális életben pedig a Kelet-Római Birodalom, majd Bizánc befolyása nagyon nagy. Róma, a Laterán legnagyobb iskolája a *Schola Graecorum*, és ne feledjük, Ravenna,¹¹ csaknem az egész Romagna, az itáliai csizma déli része (Basilicata, Calabria, Sicilia) hosszú (igaz változó) ideig görög. (Nagy tartaléka lesz majd ez a XV. században a görög kultúra újjászülésének, vagyis a reneszánszsnak.)

A mai EU területét tekintve az V. században elkezdődik egy érdekes körforgás a kéziratok kiadását (másolását), így az antik és a korai keresztény hagyomány megmentését tekintve. A Birodalom központi területeiről (Róma, Latium) délre, majd át Hispániába, aztán már az arab előretörés miatt is északra, át a Pireneusokon a mai Franciaország déli, középső területeire (Albi, Tours, Vienne) és Hiberniába (a mai Írország), Scotiába. Innen a viking és szász nyomásnak engedve (menekülés) délre, Angliába, és át a kontinensre. A menekülő/missziózó ír és skót szerzetesek alapítják majd a késő meroving-, és a karoling-kori nagy másoló műhelyek és iskolák jelentős hányadát (Amand, Corbie, Aachen, Luxeuil, Reichenau, Lorsch, Sankt Gallen, Salzburg, Regensburg, illetve délre fordulva vissza Itáliába Szent Columban megérkezik Bobbioba). Ne feledjük, hogy Alcuinus, Nagy Károly aacheni

¹¹ Egy informatív irodalmi feldolgozás: Passuth László: *Ravennában temették Rómát*, Budapest, Móra, ¹1963, ²1965; Atheneum, 2007.

birodalmi központja kulturális arculatának megteremtője is angliai (York) származású volt.

Ennek a folyamatnak három kiemelkedő, emblematisz alkjáról váltunk néhány szót. Cassiodorus (487–583) a „menekülő római nemes” alakja.¹²

Római patrícius, a gótokkal együttműködik, kancellár Theodorik udvarában, megírja a gótok történetét. Vagyis civilizálja a gótokat és hagyományt teremt számukra. 540-ben lemond tisztségéről, az antik iskolák (Alexandria, Edessa) mintájára, Róma püspökének (pápa), Agapetusnak támogatásával Rómában iskolát és könyvtárat alapít. Ezután kolostort alapít, és abban *scriptoriumot* (Claustum Vivarium, Campaniában, Nápolytól északra) család birtokán (*latifundium*). Cassiodorus egyik fő műve az *Institutiones*. Egyfajta szerzetesi rendtartás (*regula*), vagyis a szerinte helyes életvitel, és tevékenységi formák leírása. Olvasmányul olyan műveket ajánlott, amelyek megvoltak a kolostor könyvtárában, és amelyeket másolni is kellett. Másoláshoz más könyvtárakból is kértek kölcsön műveket. Az *Institutiones* első része keresztény szövegekkel, második kötet a bölcsészettudományokkal foglalkozik, görög és latin szövegeket ajánl. Ezek tanulmányának megkönnyítésére másolással és fordítással foglalkozó *scriptoriumot* hozott létre a *Vivariumban*. Cassiodorus a világi tárgyak tanulmányozását azért mondotta hasznosnak, hogy jobban megértsék a teológiai problémákat a szerzetesei. Mindemellett programszerűen járult hozzá az ókori görög tudományos ismeretek fennmaradásához. Programja egyben, az antik kultúra nagy alkotásainak megmentése. Ő maga is írt az írás művészetéről (*De orthographia*), és a hangsúlyt a szövegek másolásánál a szövegkritikára helyezte. Igyekezett a fennmaradt szövegváltozatokat felkutatni, a szövegeket összehasonlította, javította, jegyzetekkel látta el, és javaslatot tett a szöveg mondaton belüli tagolására (*interpunctio*). A kolostorban az élet a korai szerzetesi közösségek szabályai (*regula*), Cassianus elvei szerint történt (hasonló Ágoston regulájához, de nem olyan szigorú, mint a *Vivarium* szomszédságában alapított monte cassino-i bencés rendházé). A stúdiumokban a keresztény tanításra esett a hangsúly, Platón és Arisztotelész átfogó műveltségük miatt voltak fontosak számukra. Figyelmet fordítottak a világi tudományokra (historia, cosmographia, medicina, agricultura) is. Cassiodorus az egy-egy szerzőtől származó kéziratokat egy kötetbe másoltatta, vagyis a művek megmentésének, áthagyományozásának célja nyilvánvaló. Nem mellesleg ő állította össze az első Bibliát, sokan ezt egy ős-Vulgatanak tartják. (A Vulgata, az első teljes latin Biblia, Szent Jeromos (347–420) fordította, egységesítette.) A

¹² <http://www.katolikus.hu/szentek/szent480.html> (Letöltés: 2015. február 1.)

*Vivarium*ban könyvkötő műhely is volt, és egy nagy könyvtár. Ez lesz majd a humanista könyvtári modell: *Bibliotheca Graeca*, *Bibliotheca Latina*, külön (ahogy a Corvina esetében is láthatjuk). Cassiodorus *Institutiones* című munkájában mutatja be ezt a könyvtárat, kitérve annak építési elveire és használatára is.

Nem túl messze ettől a másoló műhelytől északra, Nápoly közelében, a Cassino melletti dombon (Monte Cassino) alapította első közösségét Nursiai Szent Benedek, 529-ben.¹³ Az ő életvitelük, ennek szabályai, melyeket írásba foglaltak (a bencés *regula*), a mai napig érvényes, és alapjává vált a legtöbb középkori szerzetesrend szabályainak is. A napi elfoglaltságoknak fontos része a *studium*, a *lectio* és a *scriptura* (tanulás, olvasás, írás/másolás). Ez azonban nem öncélú tevékenység. A Biblia, az egyházatyák (*Patres*), ezek élete (*Vitae Patrum*), más szerzetesi közösségek reguláinak (Cassianus, Szent Basziliusz) tanulmányozása, és másolása állt e tevékenység közép-pontjába. A *Vivarium* és Monte Cassino is elpusztult az 580-as évek elején, a longobárd támadásokban. A szerzetesek Rómába menekültek, ott dolgoztak tovább. Szent Gergely pápa karolja majd itt fel azt a tevékenységet, amelyet olyan tervezetten, áldozatosan folytattak, és teszi a bencés rendet a tudomány és a hagyományok átmentője rendjévé.

A harmadik személy, akinek tevékenységét itt kiemeljük, Sevillai Izidor (570–636), aki a vizigót állam keretei között dolgozhatott.¹⁴ Az uralkodók támogatták a keresztény püspökök tevékenységét, és Izidor is ki tudta alakítani azt az intézményt, amelyre alapozva enciklopédikus tudásra tett szert. Művei közül számunkra a *De libris et officiis ecclesiasticis* című, vagyis a könyvekről és az egyházi hivatalokról szóló a legfontosabb. Számba veszi az íróanyagokat, a könyvek formáit, valamint könyvtártörténetet is ír. Kitér azután a könyvtáros feladataira, és a sevillai püspöki könyvtár rendjére. Ez utóbbi részből tudjuk, hogy Izidor nem csupán a teológiai szövegeket akarta megmenteni, sokszorosíttatni. A 18 szekrény (*armarium*) közül az első ket-tőben a Biblia szövegei voltak. Ez után az egyházatyák művei következtek (3–9. szekrény), majd a keresztény szépírók (10.), a történelem (11.), a kortárs írók (pl. Szent Gergely) (12–13.), és végül a jogi művek (14–15. szekrény). A könyvtár mellett működött a másoló műhely, amelyet egy külön festék-, és színezékanyag műhely (*pigmentarium*) látott el tintával, és egy gyógyszertár (*apotheca*), amelyben a 16–18. szekrényben az orvosi könyvek voltak.

¹³ <http://www.bences.hu/lelki/sztbenedek.html> (Letöltés: 2015. február 1.)

¹⁴ <http://www.katolikus.hu/szentek/0404.html> (Letöltés: 2015. február 1.)

A Gallia provinciában, Lyon, Vienne, Marseille környékén, de a nyugati oldalon is (pl. Tours-ban), a Római Birodalom utolsó évszázadában komoly könyvkultúra alakult ki. A keresztény közösségek megsokszorozódtak, és a IV–V. század fordulóján élt, szkítiai származású Johannes Cassianus (360–430/435) szigorú szabályok közt élő szerzetesrendet is alapított. A könyvek másolására és megőrzésére itt is kialakultak az intézmények, de a germán törzsek megjelenésével sok szerzetes a szigetekre, Írországba, illetve onnan Skóciába menekült. Szent Patrick (372–461) neve a legismertebb. Sorra alakultak a másolóműhelyek (Armagh, 444; Clonard, 525; Comgall Bangor, 559, stb.), így a VI. század végére 300(!) ír és skót kolostorról tudunk. Kialakult a jellegzetes, sok növényi indafonatos dísszel, furcsa állatfigurákkal dolgozó inzuláris (szigeti; *insula*=sziget) stílus. Patrick után Szent Columbán (543–615) alakja, életútja a leginkább emblematikus, aki számos műhelyt alapított: Derry (545), Kells (550), Durrow (555), Jona (563). Mindegyik kolostor számára kötelező volt evangéliumos könyvet másoltatni. Komoly iskolai élet volt, hiszen a rengeteg írnokot képezni kellett valahol. Anglia krisztianizációjában a *Britannica Provincia* kulturális hagyománya, a VI. században Rómából küldött misszionáriusok mellett a meghatározó szerep Columbánnak jutott. Ő, élete végén szerzetestársaival a kontinensre indult. Legfontosabb *scriptorium*-alapításai Luxeuil (585–590) és az itáliai Bobbio (614) voltak. Közben társai elmaradtak tőle. A legismertebb Gallus, aki a mai Sankt Gallen alapítója (613).

Az ír és skót szerzetesek nagy számban menekültek a VI–VIII. században a kontinensre, és váltak több nép térítőjévé, sok másolóműhely alapítójává. Említsük meg Szent Bonifác nevét (680–754), aki a germánok között térített (még az Elba völgyébe is eljutott), és Fuldát alapította egy tanítványával (Szent Sturm, 744). Sankt Gallen és Fulda nevével találkozhatunk akkor is, amikor a honfoglalás utáni kalandozásokról olvasunk.

Röviden ki kell térnünk arra a problémára, hogy a Római Birodalom romjain létrejövő keresztény egység igényelte a latin nyelvet, mint egységesítő erőt. A Karoling-kort megelőzően a térség még közvetlen kapcsolatban állt a latin ókorral: az épületek egy része fennmaradt, a művészek görög és latin mintákat követve tevékenykedtek, a másolók pedig a rájuk maradt kéziratokon dolgoztak, s végül, a jelentősebb korabeli *scriptorium*ok által használt írás egyértelműen a latin hagyományokra épült. Akár tudatos volt ez részükről, akár nem, Nagy Károlynak és aacheni udvarának fő politikai célkitűzését – a valaha volt Római Birodalmat helyreállítani egy keresztény birodalom formájában, méghozzá a császár és Róma püspöke közös fősege alatt – csak ebből a perspektívából szemlélve érthetjük meg. A késő antik, főként a hellenisztikus hagyomány a nyelvtant művészetnek tartotta, *ars grammaticae*,

abban az értelemben is, hogy ennek rendszerként (nem használatban) kell tökéletesnek lennie. A nyelvtant, az olvasni tanulás segédeszközzé tenni (*grammaticae officia*) nem volt egyszerű feladat. Szent Jeromos latin tanára, a IV. századi Aelius Donatus (320 k.–380 k.) alkotta meg azt a nyelvtankönyvet, amelyet a VI. századi Cesareai Priscianus kibővítésével mindenütt a XV. század végéig, de sok helyen a XVII. századig használtak. Ez a grammatika ráadásul fontos szerepet játszott az antik, illetve a korai keresztény szöveg-hagyomány továbbadásában is. A memoriterekre épülő oktatási rendszerben ugyanis a diákok fejből rengeteg példamondatot megtanultak.

A középkor elején kialakult az olvasás úgynevezett grammatikai modellje is. Ez a modell is átmenet a hangos és a halk olvasás között. Ebben ugyanis az olvasó először a szöveg betűit ismeri fel, dekódolja azokat (*lectio*), azonosítva a jeleket és a szöveget (*discretio*). Ezután, hangosan, vagy csak magában kimondja a szavakat (*pronunciatio*), esetleg újra hozzáfogva javít (*emendatio*), majd az egész szöveget, egységként azonosítja, megérti (*enarratio*, *explanatio*). Csak ezek után értelmezi az olvasottakat (*iudicium*). A középkor teljes gondolati rendszere persze mindezt a lélek megváltása folyamatába helyezi, az olvasás Isten beszédének megértését szolgálja.

A IX. század során már a latin egységesülésével párhuzamosan formálódott Európa nyelvi sokszínűsége. A tanult emberek igen szűk csoportján kívül senki nem beszélt, sőt nem is értette a klasszikus latint, amely ennek ellenére, némileg megromlott formában ugyan, de továbbra is az Egyház, a közigazgatás és a kultúra nyelve maradt. A köznép különböző vulgáris nyelveket beszélt: neolatin (*romanes*) nyelveket a korábban romanizált területeken, germán nyelveket ott, ahol a hódítók voltak többségben. Ezek a vulgáris nyelvek egészen az első évezred végéig szinte kizárólag csak szóbeli formában léteztek. Ám Angliában, az ókori kultúra nagy imádója – ahogy a *Vikingek* tv filmsorozat egyik epizódjában ez látható is – Wessex királya, Nagy Alfréd (849–899) köznyelvre fordíttatta a klasszikus auktorok munkáit, Nagy Morvaországban pedig Cirill és Metód olyan ábécét hozott létre, amely alkalmas lett az általuk keresztény hitre térített szláv népesség nyelvének lejegyzésére. Szlávra fordították a Biblia egyes részeit és szláv nyelvű liturgiát dolgoztak ki.

A túlnyomórészt a VIII. század második felében kiépülő karoling *scriptorium* rendszere fontos szerepet játszik mind a klasszikus latinság helyreállításában, mind az új írás, a karoling minuszcula kidolgozásában. Ők teremtik meg a könyv- és oldalszerkesztés, valamint a másolás új előírás-rendszerét is (Karoling reform). Az erőfeszítések végső célja egyébként az Egyház megreformálása, erős, felkészült papság kialakítása és a császári hatalom struktúráinak megszilárdítása. A folyamatban kulcsszerep jut a csá-

szár aacheni udvarában működő szűk csoportnak, amelynek egyik legtekintélyesebb tagja a 743–745 táján Bajorországban született Leidrade, freisingi klerikus. 782-ben került Aachenbe, a császári palota kebelén belül működő iskolába, ahol Alcuinus-szal dolgozott együtt. 796-ban azzal a feladattal nevezték ki lyoni püspöknek, hogy új egyházmegyéjében is honosítsa meg a reformintézkedéseket. Kántor- és felolvasó iskolát nyitott, továbbfejlesztette a már érkezése előtt is aktív *scriptoriumot*, újjászervezte a káptalani iskolák rendszerét. Alcuinus útja is délre vezetett. 796-tól 804-ben bekövetkező haláláig dolgozott a tours-i Szent Márton kolostor apátjaként, az iskola és a *scriptorium* újjászervezésével Európa egyik szellemi központjává tette az általa vezetett intézményt.¹⁵

Az V. és a X. század között Nyugat-Európában¹⁶ könyvvel gyakorlatilag csak az egyház világán belül találkozhattunk: nem véletlen, hogy a *clericus* kifejezés, amely eredetileg egyházi embert jelentett, „tudós”, „művelt emberre” is utalhat. Az állami és közigazgatási szervezet V. századi felbomlásakor az egyház a Római Birodalom örökébe lép, s magára vállalja az ókori kultúra megőrzésének és átörökítésének feladatát. Gallia késő-császárkori/koraközépkori arisztokráciája alapos antik műveltséggel rendelkező keresztény hívőkből állt. A *scriptoriumok* és a könyvtárak a kolostorokban és a püspöki székhelyeken működő iskolákban szerveződtek meg. A korban olvasott szövegek kivétel nélkül latin nyelvűek, s túlnyomórészt vallási tartalmúak: Szent Jeromos IV. században készített Biblia-fordítása (a Vulgata), az egyházatyák írásai, szentek és mártírok élettörténete, s végül a mindennapos vallásgyakorlathoz szükséges írások. Ehhez csak néhány ókori auktort és Meroving- vagy Karoling-kori szerző munkáit kell hozzátennünk.

Az antik örökség kora keresztény átmentésének és persze rombolásának folyamata során az Egyház intézményeket hozott létre. Ezek az intézmények a világi társadalom számára is fontosak, megkerülhetetlenek lettek. Az egyház intézményei (vagy szerzetesek, vagy világi papok) őrizték a jogi iratok (adás-vétel, adományok stb.) hiteles példányát (Hiteleshely, a mai földhivatal és közjegyző egyben), amelyről – pénzért cserébe – hiteles másolatot adtak. Közben létrejött a levéltár (*archivum*). A kincstárban tartották az értékesebb kéziratokat, de a kolostorokon belül hamar létrejöttek a könyvtárak (*bibliotheca*) a másoló műhelyek (*scriptorium*) mellett. Az ismereteket oktatták (*schola*), és a rendek személyi utánpótlását egyre magasabb szintű képzőhelyekkel biztosították (*studium generale*). A Karoling-dinasztia uralmá-

¹⁵ <http://vmek.oszk.hu/03200/03226/html/index.htm> (Letöltés: 2015. február 1.)

¹⁶ <http://sulinet.hu/tovabbtan/felveteli/ttkuj/5het/tori/tori5.html> (Letöltés: 2015. február 1.)

nak legitimálásához fontos volt Nagy Károlynak, hogy a pápával koronáztassa meg magát. 800-ban így kialakult a világi és az egyházi hatalom kompromisszumos megosztása, amellyel létrejött EURÓPA, és amely hatalmi megosztás utáni állapot – számtalan konfliktussal ugyan, de – a Francia Forradalomig fennmaradt.

5. Az egyetem és öröksége

Mindaz, amit „európai”-nak mondhatunk, az egy intézmény létrejöttének köszönhető, és ez az egyetem. Az a tény, hogy a „tudományok összességét” tanító intézmény, az *universitas studiorum* létrejött a XI. században, olyan folyamatot indított el, amely a XX. század második feléig biztosítani tudta Európa technológiai, így hatalmi fölényét a többi kontinens országai fölött. Mohó az ember, így olyan gazdálkodási és társadalmi rendet alakított ki, amelyben a gazdag és erős szabadon azt tesz, amit akar. Így a minél több, és még több haszon érdekében ezt az európai tudást eladta a világban, és a világban élők jól éltek a lehetőséggel. Oswald Spengler (1880–1926) bajor filozófus 1918-ban adta ki azt a könyvét (*A nyugat alkonya*), amelyben nagyjából a XXI. század elejére teszi az európai technológiai civilizáció kifulladását, az európai hatalom végét. Az egyetemek története azonban eddig egy szép történet. Az egyetem biztosította a megelőző korok örökségének, mások tapasztalatának megismerését, összegzését, és a felnövő generációk tagjai számára való továbbadását. Létrejöttük előfeltétele volt egy termelési módon belüli változás, vagyis annak biztosítása, hogy legyen olyan emberfelesleg, amelyből jut a közvetlen élelmiszertermelés mellett kézművesnek, a kultusz emberének (papnak), tanítónak, művésznek. A társadalmon belül pedig egy olyan változásnak, amely egy olyan réteg megszületését jelentette – polgárság –, amely majd nyolc évszázad alatt hatalomhoz jutva megteremtette a városokat (urbanizáció), és aztán szétbontotta Európa nyelvi és kultikus egységét. Az emberi alkotóerő és az emberi önzés segítségével megteremtette azt az Európát, amely belső mohósági logikája mentén felszámolja önmagát.

A XI–XIII. század folyamán tehát Európában alapvető gazdasági, társadalmi és kulturális változások zajlottak le. Ezek eredményeként a tudás, és annak egyik legfőbb közvetítője, az írásbeliség is megváltozott szerephez jutott. Határozottan nagyobb igény mutatkozott a könyvek iránt, amelyek sokszorosítására a XIII. század előtti technológiák már nem mutatkoztak hatékonyak. Mielőtt sorra vennénk a változások elemeit, és bemutatnánk az új könyvmásolási módot, ugorjunk vissza az időben, és tekintsük át röviden a

könyvmásolási technikák változásait. És itt foglalkozunk csak a papirusz és a pergamen alapú hordozókra történő másolással.

Az ókori szerző diktálta a művét, kellett egy írnok, vagy több, aki az írás fizikailag is fárasztó munkáját elvégzi. A könyvkiadás egyik elterjedt formája a nyilvános felolvasás volt: a szerző maga, vagy egy más személy az *auditorium*ban felolvasta a művet a meghívottaknak. A görög színház is egyfajta felolvasás volt, hiszen a közönség csaknem teljesen analfabétákból került ki. A római műhelyekben is (*scriptorium*), a tekercsek másolása, egyidejű, több példányos sokszorosítása diktálással történt. Másként egyszerre két tekercset kellett volna kezelnie a *scriptornak*, közben figyelnie az írópálca megfelelő tartására, és nem utolsó sorban a szövegre is. Az előállított könyv tekercs formájú volt. Az ókorban *volumennek* mást hívnak, mint manapság, hiszen ma „kötet” a szó jelentése. A *volumen* a teljes szövegkorpuszt jelentette, amelyet a tekercs teljes szélességében hasábokban írtak. Ennek olvasása olyan, mint amikor ma a számítógép képernyőjén két oldalt nézünk egymás mellett, majd a kurzor lehúzásával jön a következő két oldal. De a tekercset lehetett (és szokták) úgy is másolni, hogy a szöveg folytatólagos felülről lefelé, nincsenek hasábok, és oldalak.

Az I. században jelent meg a folyó (*currens*) írás a majuszkuláris folyamatos írás (*scriptio continua*) mellett, bár igazából a IV. századtól terjedt el. Ahogy a kódex (*codex*) is, amely eredeti jelentésében falapocskát jelentett, majd a jelentés kiterjedt ezek összekapcsolt együttesére is. A legrégebbi fennmaradt kódex a VI. századból származik, iskolai feljegyzéseket tartalmaz: tíz, viasszal borított fatábla, bőrrel összefűzve. A kora középkorban már a pergamen lapokat két fatábla közé erősítették. Így több lap fért el egy kódexben, és mindkét oldalra lehetett írni. Az alkotás folyamatában, és persze az olvasáskor is, könnyű volt előre, hátra lapozni. A volumen így vált *codex*-é.¹⁷

A középkori másolás, vagyis könyvkiadás, gyakorlatilag a több egyetem megjelenéséig (XII–XIII. század fordulója) az egyházi másolóműhelyekben zajlott. A *scriptorium* vezetője a megrendeléstől függően döntötte el a sokszorosítás módját. Ha egyetlen példány kellett (gyakorta), akkor a másolandó kéziratot (amely sokszor nem volt egybekötve), részenként kiosztotta (ha volt több írnok, és a megrendelő nem jelölte meg, kinek a kézírását akarja olvasni). Ha több példány kellett, akkor is lehetett ez a mód, és ekkor mindegyik írnok egy adott szövegrészt másolt le többször, a szükséges példányszámban. A másik mód a felolvasás volt. Ekkor az írnokok egyszerre írták a felolvasott szöveget.

¹⁷ <http://vmek.oszk.hu/03200/03226/html/index.htm> (Letöltés: 2015. február 21.)

Fontos figyelniük arra a jelenségre, amely a kéziratos sokszorosítási technológia, és az egyes szövegek elterjedése, értelmezése között áll fenn. A korszak nagyon kis létszámú írni és olvasni tudó körében az írnokok fontos csoportot alkottak. Ha azonban a *scriptorium* vezetője (aki egyben többször a könyvtáros is volt: lásd Umberto Eco *A rózsza neve* című regényét) azt akarta, hogy a másolt szöveg ne hasson teljességében, akkor az első (a szétoztós) módszert választotta. Így senki sem olvasta az egész művet a másoláskor. Ha el akart titkolni egy részt (a példánál maradva: Arisztotelész poétikájának a nevetésről szóló részét), akkor azt nem adta ki senkinek, a másolat csonkán terjedt tovább.

Az oktatási intézmények számának megnövekedésével, az egyetemek megjelenésével, és a használati írás elterjedésével azonban látványosan nőtt az olvasni tudók száma, és egyben a könyvek iránti igény is. Ezt az igényt az egyházi másoló műhelyek már nem tudták kielégíteni. A világi *scriptorium*ok megjelentek ugyan, de ők sem győzték, ezért technológiai változásra volt szükség. Ez az egyetemeken megjelenő új technológia az *exemplar és pecia* rendszer. Mielőtt megismerjük ezt, próbáljunk választ adni arra a kérdésre, hogy miért, és hogyan keletkezett ez a könyvek iránti igény?

A XI–XII. században a falusi emberek életében komoly változások történtek. Ezt a marxista irodalom mezőgazdasági forradalomnak nevezi. A magukat nem marxistának vallók „a primér szektorban bekövetkezett változásról” beszélnek: a mezőgazdasági termelési technikákról (háromnyomásos gazdálkodás, a szél-, és a vízimalmok számának növekedése, a szügyhám alkalmazása, kézműves technikai változások stb.), a közlekedés feltételeinek javulása (új vitorlarendszer, a kormánylapát, az iránytű felfedezése, új kikötők stb.), illetve ennek mentén a kereskedelmi tevékenység fellendüléséről van szó. Ezen változások közvetlen következménye az európai népesség számának megduplázódása. A becsült adatok szerint 1100 körül 40 millió ember élt itt, 1300-ban 75 millió, a nagy pestisjárványok (XIV. század közepe) előtt Európa elérte a 80 milliós lakost. A tragikus pestisjárványok (a népesség 30%-a meghalt), a száz éves, és más háborúk miatt 1400 körül a lakosság-szám 50 millióra esik, míg 1500 körül újra elérte a 80 milliót. Ekkoriban terjedt el Gutenberg találmánya.

A nagyobb számú emberből egyre kevesebb kellett, hogy az élelmiszer-termelésben (mezőgazdaság, falun) dolgozzon, elkezdődött a városok lakosságszámának a növekedése, és számos új szakma keletkezett. A nagyobb gazdaság nagyobb befektetési szabad pénzt (tőke) jelentett, új pénzügytechnikákra lett szükség (pl. kettős könyvelés), másfajta írásbeliségre a gazdálkodásban. Az urbanizáció – amely a városok nagyságával párhuzamos kialakuló újfajta életformát, életszervezést, környezetszervezést, civilizatorikus válto-

zást jelentett – a kulturális földrajzban is változásokat eredményezett. A XIII. század elején csak a Közel-Keleten voltak 50 000 lakosú városok (Konstantinápoly, Kairó, Bagdad), emellett ugyanitt hét 20 000-esnél nagyobb. Ugyanekkor Itáliában két húszeszes (Velence, Genova), másutt csak kisebbek. A XV. század végére Itáliában már Velence, Genova mellett Firenze, Milánó és Nápoly lakossága is elérte az ötvenezret, és 14 húszeszesnél nagyobb település van. Közben Párizs, Gent, Valencia és Lisszabon is a legnagyobbak közé emelkedett. A Közel-Keleten a helyzet csaknem változatlan maradt. A városlakók aránya Európában 1300 és 1500 között 10 és 13% között mozgott, tehát egyre többen laktak a falakon belül. A várostörténet-írás a továbbiakban megkülönbözteti a településeket aszerint, hogy kisiparos, iparos lakosság van-e többségben, kereskedő, közvetítő gazdaságú-e a város, vagy éppen uralkodó (királyi, fejedelmi) székhely, adminisztratív központ. A kulturális intézmények száma ettől a jellegtől is függ.

A XI. századi társadalmi változások legfontosabbika szempontunkból egyértelműen az írásbeliség elterjedése volt. Míg a kort megelőzően az írott betű egyértelműen az egyház, s főleg a városoktól távoli kolostorok monopóliuma volt, a XI. században új helyszíneken – főleg a nagyobb városokban, de kisebb mértékben a kastélyokban és kisebb városokban is – kezdett teret hódítani. Az átalakulás legfontosabb tényezői az oktatási intézmények fejlődése, a politika racionalizálódása, a kereskedelmi tevékenység fellendülése és a városi polgárság súlyának növekedése voltak. Az innováció elsődleges színtere tehát a város. A magyar szakirodalomban erről Hajnal István értekezett, és ezen írásokkal a legmodernebb szakírók közé soroljuk Európában. A polgárság, hatalmának és befolyásának megszilárdításában támaszkodott az írásbeliség fellendülésére: a birtokjogi iratok, a számviteli-pénzügyi dokumentumok, a közigazgatási regiszterek és jegyzőkönyvek stb. mind a város mindennapos ügyeinek zökkenőmentes kezelését szolgálják. Létrejöttek a városi levéltárak, a jog körül tevékenykedők (jogászok, ügyvédek, jegyzők, bírók) betagozódtak a város céhes szerkezetébe. Az ügykezelés egyre gyakrabban nemzeti nyelvvé vált (nem latin).

Bár az írott betű teret hódított, előállítása továbbra is szakemberek (egy kisebbség) műve. A városokban és persze még inkább a falvakban a hírek közzététele továbbra is szóban történt: a kikiáltó a társadalom életének fontos szereplője maradt. Az urbanizáció folyamatát egy olyan mesterséges környezet létrejötte erősítette fel, amelyet a jelek, az írott betű, s később a nyomtatás fémjelez. (Tegyük hozzá, hogy napjainkban lépünk át a jelekre épülő elvonatkoztatás egy új korszakába, a virtuális általánossá válásának korába.)

A kéziratos könyvek előállítási technológiájának változásában, illetve a könyvhasználat kiterjesztésében, a kulturális hagyományok átörökítésében a

legfontosabb intézmények az iskolák voltak. Külön kell beszélnünk a város és az iskola viszonyáról. Alá kell húzni ugyanakkor, hogy az oktatással kapcsolatos kérdéseket tárgyalva továbbra is csak a társadalom egy igen szűk kisebbségével foglalkozunk majd. A többség számára az oktatás, mint olyan egyszerűen nem létező fogalom: a nevelés a családon és a közösségen – a falun, az egyházközségen – belül zajlott, a kézművesek és iparosok pedig gyakorlati nevelést kaptak a céhekben. Ebben a világban a könyv ismeretlen fogalom volt, bár a helyzet a XIII. századtól a XV. század közepéig e téren is jelentősen változott.

Alapvető változás, hogy az írásbeliség és a könyv többé nem az egyháziak privilégiuma, ám a szerzetesek továbbra is óriási szerepet játszottak az oktatásban, amelynek hatékonyságát ráadásul a korabeli egyházi reform alaposan megnövelte. A bencés reform Clunyben indul be a X. század közepén, majd nem sokkal később megjelentek az új rendek: a ciszterciek (1098), a premonstreiek reguláris kanonokból álló rendje 1121-ben született Prémontrében, s innen terjedt el Magyarországon is. Az oktatás és a könyv mindegyik rend életében nagy szerepet játszott. Az első karthauzi közösséget Szent Brúnó (1101) hozta létre a Grenoble melletti Grande Chartreuse-ben, majd a rend a XII. század első évtizedeiben szerveződött meg. Nekik komoly szerepük volt a személyes, belső vallásosság, és az ehhez kapcsolódó irodalmi műfajok meghonosításában. A karthauzi szerzetesek napjuk jelentős részét a rend könyvtárát gazdagító kéziratok másolásával, olvasással és tanulással töltötték. Rendházaik mindegyikében találunk könyvtárat, iskolát, másolóműhelyt, amelyhez gyakran könyvkötészet, fametsző-műhely, később (a XV. századtól) nyomda is kapcsolódott.

A XI. század végétől, a XII. század elejétől kezdve a káptalani iskolák hálózata is új életre kelt. A neves egyházi tanítók irányítása alatt álló chartres-i, párizsi, laoni, reims-i, bambergi, freisingi és canterbury-i iskolák feladata az volt, hogy olyan rátermett klerikusokat képezzenek, akik képesek lesznek majd előmozdítani a káptalani reformot. Így volt ez Közép-Európában is (Lengyelország, Csehország, Magyarország). Ennek megfelelően ezek az iskolák is rendelkeztek *scriptorium*mal, könyvtárral, helyenként nem is jelentéktelennel.

Az egyházon kívül számos (és egyre több) magántanár működéséről tudunk, és a városi magisztrátusok is hangsúlyt fektetnek arra, hogy városi iskolákat alapítsanak. Ezek a városi iskolák néha egészen magas szintű képzést nyújtottak. Noha a korra vonatkozó adataink igen hiányosak, az biztosnak látszik, hogy növekedett az oktatás, a képzés iránti igény – ez pedig értelemszerűen a könyv iránti kereslet fellendülését is jelentette. Mivel a kéziratok terjesztési hálózata nem volt képes kielégíteni az igényeket, a helyzet

egyetlen megoldását a kötetek közös használatára épülő könyvtárak jelentették (ezekről a könyvtártörténeti tankönyvben olvashatunk).

A folyamat betetőzését az egyetemek alapítása jelentette: a magisztereknek, megélhetésük érdekében, olyan tanítványokat kellett magukhoz vonzaniuk, akik készek voltak fizetni szolgáltatásaikért. Márpedig a szellemi munka nem állít elő semmiféle kézzelfogható anyagi javat, s nem írható le a hagyományos piaci terminusokkal. A bolognai (1088), a párizsi (1150 körül) és az oxfordi (1167) magiszterek tehát céhbe (mely az *universitas* nevet kapta) szerveződve próbáltak megfelelni az egyre nagyobb keresletnek. Az egyetemalapítás első hulláma után Salernóban (1173), Vicenzában (1204), Palenciában (1208), Arezzóban (1215), Toulouse-ban és Cambridge-ben is hasonló intézmények jöttek létre.

Közép-Európában a politikai berendezkedés modernizálódása is egyetemalapításokkal járt: Prága (1348), Krakkó (1364), Bécs (1365) és Pécs (1467), de említsük meg Leuvent (1425) is. A XV. század második felének Európájában összesen 65 felsőoktatási intézményt találunk, amelyek működésére egyébként a bizonyos mértékű specializáció is jellemző volt már: Bologna egyeteme például a városban már korábban is működő római joggal foglalkozó iskolák hagyományát folytatja, Salerno pedig a medicinára szakosodott. Párizs a teológiában és a filozófiában volt erős. Az egyetemekhez kapcsolódó kollégiumok rendszere a XIII. század folyamán kezdett kiépülni. Olyan alapítványokról van szó, amelyek a szegény diákok számára is lehetővé tették a tanulást, s amelyekbe egyre gyakrabban vettek fel tandíjat fizető diákokat is. A Robert de Sorbon (1201–1274) által 1257-be életre hívott kollégium, a Sorbonne az egyik legismertebb a korból. Hasonló rendszerben működnek a mai napig az angliai kollégiumok, például az oxfordi Balliol (1262), Merton (1263) és a University College (1280).

Az egyetemi oktatás csak akkor lehetett hatékony, ha a diákok hozzáfértek a szükséges könyvekhez. A kereslet igen nagy is lehetett – az 1300-as évek Párizsában 10 ezerre rúghatott a diákok száma. Az írásbeliség a nagy központokból kiindulva terjedt el, a térhódításában fontos szerepet játszottak azok a „szaküzletek”, amelyekben pergament, később papírt (szükség esetén preparált papírt) és további eszközöket lehetett kapni.

Bologna esetében, ahol az egyetem jelenléte a város egész arculatát meghatározta (ahogy ma is meghatározza), kivételesen kedvező helyzetben vagyunk ezen a téren: innen származik a legkorábbi olyan forrás, amely egy pergamenkészítő-műhely és a terméket forgalmazó „butik” (amely még papírt és írószereket is árult) működéséről tanúskodik.

Az egyetemi városokban fokozatosan létrejöttek tehát a másolóműhelyek, amelyek felett az *universitas* bizonyos felügyeletet is gyakorolt. Egyre több lett a könyvkereskedő is, akik főként használt könyvek terjesztésével foglalkoztak (*librarius*). Az egyetem törvényeire felesküdt *librarius* neve a *stationarius* (ő adókedvezményt kapott megkötöttsége kompenzálására). A *stationarius* a professzorok által előírt, vagy megírt tananyagnak elkészítették egy példányát, amelynek szövegét egy professzori testület jóváhagyta. Ezt a hitelesített szöveget *exemplarnak* hívjuk. Az *exemplar* kötetlen marad, kis füzetekre hajtogatták. Egy ilyen kis rész neve a *pecia*. A *stationarius*nak volt joga az egyes tankönyvek sokszorosíttatása a következő rendben:

A diákok kikölcsönözték a másolásra szánt *peciákat*. A kölcsönzés ára a *taxatios* jegyzéken állt kifüggesztve. (A *taxatios* jegyzék ezért kiváló olvasmánytörténeti forrás, hiszen a kötelező irodalom jegyzékét jelenti a középkori egyetemek vonatkozásában. Elemzésük a tananyag változását is megmutatja.) A diák kikölcsönözött egy hétre egy *peciát*, és vagy maga másolta, vagy ha pénze volt, másoltatta. Aztán visszavitte a *peciát*, és kérte a következőt. Ha az éppen másnál volt kölcsön, akkor másikat vitt magával ugyanabból a műből, vagy éppen egy másik olvasmányból. Nehéz volt így folyamatos kéziratoskat produkálni, hiszen ki kellett számítani, mennyi hely kell a kimaradt *peciák* szövegeinek. Ha kevés hely maradt, akkor valahol folytatta a szöveget, és jelölte, hogy hol: „a folytatást lásd itt és itt”. Ha sok hely maradt ki, akkor azt is teleírta más szöveggel. Ezek a hibás helybecslések tették lehetővé, hogy a rendszert (*exemplar és pecia rendszer*) felfedezzék. A *librariusok* pedig olyan könyveket kezdtek árusítani, amelyekre korábbi tulajdonosaiknak többé nem volt szükségük. Ezzel már nem járunk messze a szó mai értelmében vett könyvkereskedelemtől.¹⁸

Az egyetemi világ a könyvhasználat és az olvasás rendszerét is átalakította. A kéziratos technológiák még nem tették lehetővé a tényleges könyvhasználat (értsd: nem a könyvolvasás elejétől a végéig) rendjét, ám kialakultak új műfajok, amelyek ezt már előre vetítették. A *florilegium* és a *sententia* műfaj (az első ilyen nagyobb munka Petrus Lombardusé volt) összegyűjtötte az egyházatyák érvényes, vitán felül álló szöveghelyeit. Kialakult a *glossza*, a terjedelmesebb jegyzet, s megjelent a *summa* műfaja. Ez utóbbi az egyes olvasmányok lényegét tömörítve közli, vagyis az olvasó nem követheti végig a következtetésig vezető utat, csak a kész következtetés áll előtte (a rangosabb egyetemek már a XIV. század elején tiltották a *summa* használatát). Megszűntek az olvasás módját javasló, és egyben szabályozó művek. Robert de Melun *Sententiae*, Abélard *Sic et non*, Hugo a Santo Victore *Didascalicon*,

¹⁸ <http://mek.niif.hu/03100/03147/html/01.htm> (Letöltés: 2015. február 21.)

John of Salisbury *Metalogicon* című munkái hasonló jellegűek. Ezekben az olvasás, és az olvasási szituáció együttesen jelenik meg. A megnőtt ismeretanyagot elkezdtek enciklopédikusan rendezni. Alexander Neckham *De natura rerum* (A dolgok természetéről), Bartholomaeus Anglicus *De proprietatibus rerum* (A dolgok tulajdonságairól), Arnoldus de Saxonia *De finibus rerum* (A dolgok végső értelméről), Vincent de Beauvais *Speculum maius* (Nagy tükör) ilyen korai tudás-összegzések, amelyek a humanista összefoglalásokig népszerűek és használtak maradtak. Tegyük hozzá: ezek a műfajok, és ezeknek az oktatásban való elterjesztése egyben tartalmi kontrollként is működött az egyes eszmék terjedésében. Fontos megemlíteni, hogy a XI–XII. századi Nyugat-Európa több pontján figyelemmel fordultak a görög nyelvű örökség felé. Biztosan köze volt ennek a Bizánci Császársággal való dinasztikus kapcsolatoknak (több uralkodó ház erősítette így keleti kapcsolatait), és az elinduló keresztes háborúknak is. Ezt az érdeklődést azonban nem követte a görög nyelv tanításának erősödése, nem intézményesült tehát ez az értelmiségi érdeklődés.

A könyvkultúra – könyvkiadás, könyvolvasás – további sorsát azonban a városokban lezajló mélyreható változások határozták meg. Egy túlnyomórészt vidéki és hűbéri alapokra épülő társadalomban a város maga is határvidéknek, különböző világok találkozási pontjának számított. A városban nem csak kereslet és kínálat találkozott, nem csak árucsere zajlott, hanem szövegek, emberek, tapasztalatok, eszmék, képzetek, életmódok, technikák, sőt még esztétikai formák is kapcsolatba léptek egymással. Az innováció a társadalom és a politika új működési elveire épült: a polgár (*bourgeois*) szó etimológiai értelemben a város (*bourg*) lakóját jelenti, ám a kifejezés nem sokkal később már arra az emberre utal, akinek tevékenysége nem illeszthető be a hagyományos hármass társadalmi felosztásba. A polgár nem közvetlenül a földből élt, nem egyházi személy, de nem is nemes. A rendi és hűbéri struktúráktól idegen társadalmi környezetben mozgott: a polgárok városát ugyanis az egy és ugyanazon tevékenységet végző egyének/egyénségek (individuumok) között fennálló *horizontális összetartozás* jellemezte, míg a hűbéri rendszer működését, amint ez közismert, a feudális piramis különböző alkotóelemei között fennálló *vertikális szolidaritás* határozta meg. Noha eredendően a város is alá volt vetve egy vagy több, világi vagy egyházi hűbérúrnak, a XI–XII. század során a legerősebbek és leggazdagabbak közül sokan elérték, hogy a hűbéri rendszeren kívül eső, többé-kevésbé független entitásnak, közösségnek/közösségnek (*communitas*) ismerjék el őket.

A város és a városlakók magukat elsősorban a munkával, illetve a munka útján megszerzett anyagi javakkal határozták meg. A kézműveseknek, a kis-, (és még inkább) a nagykereskedőknek feltétlenül szükségük volt az írásra a

kereskedelmi levelezés lebonyolításához, a számlakönyvek vezetéséhez, a megrendelések rögzítéséhez és teljesítéséhez, az ügyek intézéséhez. Ismerünk festményeket, amelyek a szorgos titkárt az asztalnál ülve ábrázolják, amint éppen a főkönyvbe vezet fel egy számlát, előtte az asztalon lajstromok egész sora. A földön szétszórva a korábban felbontott levelek hevernek. A háttérben egy hatalmas fiókos szekrény, amelynek fiókjaiban tárolják, városok szerinti felosztásban, a kereskedelmi partnerekkel folytatott levelezést: Róma, Velence, Buda, Krakkó, Milánó, Innsbruck, Nürnberg, Antwerpen és Lisszabon. Áruk sehol sincsenek, csak iratok: a meggazdagodás útja az információ gyors beszerzése, ellenőrzése és kezelése – említsük meg azt a tényt is, hogy az 1400-as évek legbefolyásosabb itáliai kereskedői évente akár 10 ezer levelet is elküldenek. A város tehát kultúraváltásra, az írásbeliségre és a mediatizációra épülő kultúra átvételére készíti lakóit. A szerződések és a kereskedelmi levelezés világa nem működhet az idő és a tér feletti uralom nélkül.

Frédéric Barbier kitér arra, hogy a városi civilizáció egy másik, s tárgyalt témánk szempontjából igen fontos újdonsága az egyéni felelősségtudat elmélyülése (ami persze nem jelenti a különböző közösségeket összetartó kohézió megszűntét). Ezentúl mindenki felelős saját élete és ügyei alakulásáért, s ez természetesen bizonytalanságot is ébreszthet az egyénben, s a vallásosság terén is módosulásokat hozhat. Ezt bizonyítják a mindennapos vallásgyakorlat terén megfigyelhető változások, valamint az új olvasási és életviteli szokások, amelyekben az egyén személyes érzelmei minden eddiginél nagyobb mértékben megnyilvánulhatnak. Elszaporodnak az egyes szám első személyben írott elbeszélések és az önéletrajzok (ez egyben a humanizmus irányába mutató jelenség is). Jól látszik tehát, hogy ebben a Max Weber (*A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme*) által alaposan elemzett innovációs folyamatban hogyan kapcsolódik össze a város fellendülése az új típusú vallásos érzékenységgel, az írástudók arányának emelkedésével, a kapitalista jellegű újításokkal és az egyéni felelősségtudat elmélyülésével.

Ez azonban a könyv-, és a kulturális örökség áthagyományozása történetének már egy újabb korszaka, az, amelyik közvetlenül vezet el a betűszedéshez, a nyomtatott világhoz. Ez a XIV–XV. század, a *devotio moderna*, az eretnekségek, a humanizmus és a reneszánsz világa.

De lépünk vissza az időben, és kísérik végig az előbbi gondolatmenetet úgy, hogy a hangsúlyt az egyházzal való gondolkodás változására helyezzük, utalva mindig a már mondott közvetítés technológiai újításokra.

A kéziratos könyvelőállítási technológiák a tekercs és a kódexek diktálásától, az *exemplar* és *pecia* rendszeren át a raktárra való (kockázati) könyvki-

adásig sok művelődéstörténeti tanulságot hordoz. Az anyagok, az írásmód változása létrehozta az autográf alkotást, ez már az alkotás szabadabbá válása irányába is egy lépés volt. A XI–XIII. századi nagy gazdasági és társadalmi változások, a városok megnövekedése, és megerősödése több iskolát, majd több könyvet igényelt. A több könyvben a több ismeret elrendezése már a könyv fiziológiáját is megváltoztatta. Összefoglaló műfajok is megjelentek (*Summa, Florilegium*). Lépegetünk a könyvnyomtatás feltalálása felé.

A mostani gondolatmenet elején ahhoz a jelenséghez szeretnék magyarázatot adni, amely abban áll, hogy a kéziratok termelésének mennyiségét megbecsülve, a VIII. századot alapul véve, a XV. században ennek 27-szeresét másolták. (Ne feledjük, az antik és kora keresztény hagyomány átörökítéséről gondolkodunk.) Számokban csak a Német-Római Császárság területére vannak konkrét becslések. Amíg a VIII. század során talán alig több mint 33 ezer kéziratot másoltak, addig a XV. században már több mint 900 ezret. A termelés növekedése nem volt folyamatos, hiszen a VIII. századhoz képest a IX. ennek négyszerese (Karoling-reform). A X. ehhez képest több mint felére történő visszaesés, vagyis a VIII. századnak nem egészen kétszerese. A XI. században a helyzet alig változik, a XII-dikben azonban a VIII-dikénak csaknem négyszerese. A XIII. század termelése már közel ötszöröse, a XIV. pedig csaknem kilencszerese. Vagyis a XIII. és a XIV. század gyors mennyiségi növekedésén belül, az utóbbi megkétszerezte a könyvkiadás mennyiségét, a XV. század pedig még ezt is megháromszorozta azzal együtt, hogy a század második felében már nyomtattak is. Mi volt ennek a nagy mennyiségi változásnak az oka, és milyen tartalmú volt ez a könyvmennyiség?

Láttuk, az előállítás technikáiban is történt változás. A *kolostori és a magán másoló műhelyek* mellett működött az *exemplar és pecia rendszer*, és megjelent a *raktárra termelés* is. Ez egyértelműen a biztos piacot jelzi. A másológyműhely tulajdonosa kockáztat, egy-egy népszerű műből 30, 50 példányt is lemásoltat, persze nem díszíti (*illumináltatja*). Ez utóbbi munkafolyamat a megrendelés utánra maradt, és a vevő pénztárcája határozta meg a képanyag mennyiségét, minőségét. Megjelent a blokk-nyomás is (főleg szentképek, Szegények Bibliája (*Biblia pauperum*)), fametszetekről. A XV. század közepén pedig sokak kísérletezése mellett megszületett Gutenberg találmánya.

A XII–XIII. századot egyfelől tehát az írott szövegek számának jelentős mértékű emelkedése jellemzi. A szövegtermést három fontos tényező határozta meg: egyrészt a specializáció (szakosodás); másrészt, ennek némileg ellentmondva, az egyszerű, közérthető szövegek elterjedése. Ez egyben az olvasóközönség egyfajta kiszélesedését jelenti. Harmadrészt pedig azt sem szabad elfelejtenünk, hogy a könyv a társadalmi rang jelzésének vagy éppen a

hatalom kinyilvánításának eszközévé is vált. De a változások legmélyén a legfontosabb tényező a vallási. Hogy megértsük ennek tartalmát, vissza kell utalni az egyetemi taxációs jegyzékek tanulságaira. Ha összehasonlítjuk az 1274-es, és az 1304-es párizsi teológiai kari kötelező olvasmányait, azt kell látni, hogy Szent Ágoston és Szent Bernát, a belső elmélyült vallásos gondolkodást és gyakorlatot megalapozó művei váltak elsődleges olvasmánnyá; ezen túl Domonkos (a későbbi szent), és főleg ferences szerzők Biblia-magyarázatai, illetve ezek népszerű, egyszerű, közérthető prédikációi.

A XIII. század során az egyház súlyos válsággal volt kénytelen szembenézni. A krízis, amely leglátványosabban a különféle eretnokségekben nyilvánult meg, végül az egyházi struktúrák újjászervezéséhez és reformjához vezetett. Új szerzetesrendek jöttek létre, amelyeknek elsődleges célja a teljes szegénység evangéliumi ideáljának felelevenítése és az apostoli tevékenység volt. A legismertebbek természetesen a koldulórendek, a domonkosok (a prédikáló testvérek, 1215) és a ferencesek (a kisebb testvérek, 1223). Valamennyi új rend nagy szerepet játszott az oktatásban, s a korábbiaktól eltérően, oktatási intézményeiket a városokban működtetik (nem egy falusi kolostorban). A domonkosoknak a XIV. századra már 600 kolostoruk lett, közel 12 ezer rendtaggal. Hasonló volt a ferencesek népszerűsége is, sőt ők az említett „közérthető szövegek elterjesztése” kifejezéssel megjelölt folyamat zászlóvivői voltak. Az iskolák rendszere hasonló volt a különféle rendekben, de a leghatékonyabb, és a leginkább tudományos orientáltságú a domonkosoké. Az alapító (Domenico de Guzman) szándékainak megfelelően a rend, ahol csak megjelent, mindenhol a legmagasabb szintű képzésben részesítette diákjait.

Az 1259-re megszilárduló struktúra alapszintjét az egyes kolostorok képezték, amely mindegyikében találhatunk egy „doktor” és egy „magisztert” – ez utóbbi a teológia oktatásába segített be. Minden rendtartományban működött egy vagy két *studium solemne*, amelyekből a legkiemelkedőbb hallgatók a rend valamelyik *studium generale*jába léphetnek tovább. A struktúra csúcán a párizsi egyetem teológiai fakultása található, amelynek két professzora mindig a domonkosok közül került ki. A párizsi Szent-Jakab utcában (a nyomdászok és könyvkereskedők utcája is ez lesz) található, 1221-ben alapított kolostoruk az első igazi *studium generale*, amely a legtekintélyesebb tanítókat foglalkoztatta, Albertus Magnustól Aquinói Tamásig. A ferencesek hasonló elvek alapján tevékenykednek, de jóval kevésbé szisztematikusan. A rend nagy alakjai a korban az alapító Assisi Szent Ferenc és Szent Bonaventura voltak.

Szükség is volt ezekre a rendekre, részben az egyház tekintélyének védésére, de főként a hívő közösségekkel való közvetlen foglalkozás terén. A XIV. század halál közeli évszázad volt. Európa lakosságának harmada meghalt a

nagy pestisjárványokban. A mindennapos halál közelség a hívő embert fokozottan a lelke megváltásának lehetőségeiről való gondolkozásra serkentette. Nem csoda, hogy a társadalom minden rétegében megfigyelhető a saját magával, lelkével való törődés olyan formája is, hogy az emberek segítségért az egyházhoz fordultak. A városokban sorra épültek a céhek közös templomai, ahol a céh tagjai, családjaikkal, külön lelki szolgálatban részesülhettek. Megépültek az udvarházak, a kastélyok magánkápolnái. Az egyszerű, szegény ember azonban csak azokhoz a prédikátorokhoz fordulhatott, akik ingyen szóltak hozzá. Ezek körében az egyházi hierarchia, az egyház világiasodása persze komoly kritikát kapott, és sokakat közülük eretnekség vádjával illették, és üldöztek. A XIV. század ebből a szempontból is véres korszak. A század elején kiirtották a katarokat Toulouse Grófságban és az attól délre eső területeken. Ugyanilyen kegyetlenséggel léptek fel a többi eretnekséggel, például a bogumilokkal szemben is.

Ebben az évszázadban jelennek meg azok a műfajok, amelyek a halált nem, de a lélek elkárhozását félő emberek vigasztalódhatnak. A Krisztus élete (*Vita Christi*), már szokott műfaj mellett rengeteg szentnek született vitája. Ugyanígy a Haláltánc, a Szépen élés, és a Szépen meghalás művészete (*Ars bene vivendi, moriendi*).¹⁹

A szentek élete, illetve az erkölcsös történetek számos képpel együtt jelentek meg. A szentek képeit, külön, immár fametszetes nyomással sokszorosítottan hallatlan nagy példányszámban el tudták adni. Az emberek fogékonyak lettek a misztikus tanok befogadására, még akkor is, ha nem értették azok teológiai alapjait. A változások egyébként – a XXI. századból visszanezve – a modernség irányába mutatnak, hiszen legfontosabb elemei az egyéni (individuális) olvasás terjedése és a vulgáris nyelv írásbeli használatának általánossá válása.

A misztika kifejezés alatt annak tapasztalatát értjük, hogy Istenhez a hívő egyénileg, belső szemlélődés útján is eljuthat. (Nem mellesleg, Martin Luther is hasonló alaptételt mond ki az „egyedül a Hit által” (*Sola Fide*) tannal.) A misztikában a legnagyobb gondolkodók eszméi kapcsolódnak össze a tömegek vallásos gyakorlatával. A misztikusok gyakran szembekerültek a válságban lévő hivatalos vallásossággal és az egyházzal. Az irányzat népszerűsége nagyban befolyásolta a könyv előállításában, forgalmában, és használatában (vagyis a könyv gazdaságában) bekövetkező változásokat. Noha Istent

¹⁹ http://www.google.hu/images?q=ars+moriendi&oe=utf-8&rls=org.mozilla.hu:official&client=firefox-a&um=1&ie=UTF-8&source=univ&ei=L7gcTMyXDdKBOLiYgJUM&sa=X&oi=image_result_group&ct=title&resnum=4&ved=0CDgQsAQwAw (Letöltés: 2015. február 21.)

mindenki megellelheti saját magában, keresésének mégis vannak médiumai, hordozói: a szó (a prédikátorok, az apostolok szava – ezért kell ezt megismerni az Újszövetségből), írott szövegek és kegyes tárgyú képek. Ezek az elképzelések egyébként lázadást rejtenek magukban: ha minden keresztény saját magában is fellelheti az Urat, mire is szolgál az egyház, amely egyébként is komoly válsággal küszködik a korban? (Ez lesz majd Martin Luther alapvető kérdése is, és ezért is voltak parasztlázadások, a huszita háborúk, vagy majd a német parasztháború.) A misztikus mozgalom ezen aspektusának óriási jelentősége volt mind a képeket és szövegeket rendszeresen „fogyasztó” olvasóközönség kibővülése, mind az értelmiségiek társadalmi státuszának növekedése, mind az írni-olvasni tudás társadalmi szerepének módosulása szempontjából.

Ezeknek a gondolatoknak a legismertebb képviselői a XIV. században, a tübingiai Erfurtban Johann Eckhart mester (†1328), aki németül kezdett prédikálni a magányos életvitel és az egyéni ima szükségességéről. Az angol John Wycliff (†1384) is, a skolasztikára épülő műveiben a vallás reformjának szükségességét hirdette. Sajátos kegyelemtanát az intézményesült egyház kritikájával egészítette ki. Wycliff nézeteinek komoly politikai következményei is lettek, gondoljunk csak a Lollardok mozgalmára. A Lollard kifejezés kezdetben bizonyos oxfordi köröket jelölt, később azonban így nevezték a Londont 1381-ben elfoglaló fellázadt parasztokat, a polgárság és az alsópap-ság bizonyos csoportjait. Wycliff tanai Európa más régióira is nagy hatást gyakoroltak. Különösen fogékony volt az új eszmékre Prága, illetve Csehország egésze. Az egyetemet alapító IV. Károly nagy hangsúlyt helyezett a műveltségre: udvarában művészekkel és tudósokkal vette körül magát, s szívesen nyújtott támogatást új (részben cseh nyelvű) művek készítéséhez és korábbiak másolásához. A korábbinál szélesebb olvasóközönség meghódításának szándéka magyarázza a vulgáris nyelv használatát. Jan Hus (Husz János, 1369–1415) ebben a városban kezdett prédikálni, nyelvi és helyesírási reformon dolgozott és egyre nyíltabb összetűzésbe kerül az egyházzal, amelynek gazdagságát, világi hatalmát és elvilágiasodását kemény bírálattal illette. Hus XXII. János pápa 1412-ben kiátkozta, Konstanzban a zsinat máglyahalálra ítélte (1415). A csehek válasza a háború volt: a lázadók követelése a reformációt idézik: szabad prédikáció, papi szegénység, nemzeti hadsereg.

6. Az humanizmus és öröksége

Legyünk a korhoz abban hasonlóak, hogy az előző fejezetben elkezdett gondolatmenetet szervesen folytatjuk. A korhoz ez abban hasonló, hogy nagyon nehéz megmondani, mikortól beszélünk humanizmusról és reneszánszról, és meddig a középkorról. A XIV. század második fele és a XV. század első fele mindenképpen egy átmeneti korszak, amelynek lelkiisége jellegzetesen átalakult.

A karthauziak rendjének környezetéből kiinduló *devotio moderna* sajátos lelkiiségi mozgalom,²⁰ amely 1375-ben tűnt fel a Németalföldön, és amely szintén ezer szállal kötődik az írásbeliséghez. A mozgalom legismertebb korai képviselői Jan Ruysbroeck, majd az ő szellemében élő Geert (vagy Gerard) Groote (†1384) dúsgazdag deventeri polgárcsaládok leszármazottjai voltak. Utóbbi a városban maga köré gyűjtötte a káptalani iskola néhány szegény diákját, és együtt létrehozzák a Közös Élet Testvéreinek első csoportját. A testvérek, bár fogadalmat nem tettek, együtt laktak, közösen használták javaikat, továbbá életüket az imának, a munkának és a kéziratok másolásának szentelték. A Közös Élet Testvérei mind Németalföldön, mind Németország északnyugati részén sokat tettek a kisebb iskolák fejlesztéséért és az írni-olvasni tudás terjesztéséért is. Olvasási szokásaik és a szent szövegek alapos elsajátítását célzó módszereik arra ösztönözték őket, hogy minél több, jegyzetekkel ellátott kéziratos szöveggyűjteményt készítsenek diákjaik számára, s természetesen az elsők között vették bele magukat a könyvnyomtatásba és a nyomtatott könyvekkel folytatott kereskedésbe is. Elképzeléseik szerint szoros kapcsolatnak kell létrejönnie az olvasó és a hit támaszaként megértett szöveg között – nem véletlen, hogy a misztikusok írásait még évszázadokkal később is szívesen olvasták a hívek. (Ismét csak Martin Lutherre, és most az „egyedül az írás által” (*Sola Scriptura*) tanra utalhatunk.)

Az értelmiségi réteg tagjai, főként Itáliában, majd ennek hatására másutt is, elsősorban ez utóbbi gondolatot tették magukévá: megismerni az Írást, vagyis a Bibliát, hogy tudjuk, miben hiszünk. Ennek megismeréséhez pedig

²⁰ <http://lexikon.katolikus.hu/D/devotio%20moderna.html> (Letöltés: 2015. február 21.)

meg kell vizsgálni a szöveget, helyességét, vagyis meg kell tanulni görögül, héberül és még néhány keleti nyelvet. Fel kell kutatni a Biblia régi szövegeit, és össze kell hasonlítani az éppen forgalomba lévővel (szövegfilológia). Ugyanezt kell tenni az egyházatyák írásaival, valamint a zsinati határozatok szövegeivel is. Ez az alapvetően filológiai, nyelvészeti mozgalom a humanizmus. A tevékenység során megismertek más, régi (antik római, görög) szövegeket is, rácsodálkoztak az antikvitás fejlett filozófiai teljesítményeire, az irodalmi szövegek erkölcsi gazdagságára, a csillagászati, építészeti, hadászati, földműveléssel kapcsolatos traktátusok használhatóságára. Rájöttek arra, hogy az ember sok mindent tehet az életéért, környezetéért, hazájáért. Ezért tisztelni kell a becsületes városi bírót, a bátor hadvezért, a költőt, a tudóst. Szobrot állítanak tehát nekik, megkoronázzák Francesco Petrarcat (1304–1374), megírják egyes emberek életrajzát (nem csak Jézusét, vagy egy szentét), ezután megjelenik egy-egy város, vagy nép története (a világtörténeti, illetve a napi eseményeket rögzítő annales műfaj háttérbe szorul). Lorenzo Valla (1407–1457) kimondja a reneszánsz ember szemléletének alapmondátát, miszerint a Biblia legfontosabb üzenete az, hogy Isten a „saját képére” teremtette az embert. Ha ez így van, akkor egy kicsit isteniek vagyunk, képesek a megismerésre, akár Isten teremő titkának a megismerésére is. Ehhez képezni kell magunkat.

Az írásbeliség és a könyv ettől a kortól kezdve jóval szélesebb (bár továbbra is a társadalom kiváltságos kisebbségét képező) olvasóközönséget érint, ami azt jelenti, hogy új elvárásoknak kell megfelelnie. Ezek között az egyik, a vulgáris nyelven való közlés, vagyis az anyanyelvi (nem latin, görög, vagy héber) irodalmak komoly lendületet nyertek. Emellett, az urbanizáció előrehaladtával mind a levéltári (pl. közigazgatási) dokumentumokban, mind a gazdasági-kereskedelmi jellegű iratokban a vulgáris nyelv gyors előretörését figyelhetjük meg. Ezzel párhuzamosan a kibővülő olvasóközönség igényeinek kielégítése egyre több olyan vulgáris nyelvű szöveget készített a másolók, amelyek vagy kifejezetten szórakoztató jellegűek voltak, vagy birtokosuk rangjának és presztízsének alátámasztását célozta. Idetartoznak például a különféle „történetek” és krónikák, amelyeknek van ugyan „haszna” (mintákat adnak), de alapvetően mégis főleg kíváncsiságból és érdeklődésből olvasták őket. Az efféle szövegeknek politikai funkciójuk is van, hiszen elsősorban egy jeles személyiség vagy egy dinasztia hősi tetteiről számolnak be. A lovagi erkölcs alapértékeinek – becsület, hűség, hit – tisztelésére épülő cselekményben ókori hősök (Nagy Sándor), a közelebbi múlt jeles személyiségei (Nagy Károly) vagy mesés-mitikus alakok játszhatják a főszerepet. Ezekben a történetekben (még nem regényekről van szó) gyakran tűnik fel a keresz-

tény tematika, elég, ha Arthur királyra, a kerek asztal lovagjaira, a zárandoklatokra vagy a keresztes hadjáratokra gondolunk.

Gyors ütemben emelkedett a vulgáris nyelvre (= anyanyelvre, nem szent nyelvre) történő fordítások száma, és a fordítás során a *grammatica* művésze a nyelvtan tudományává vált. Az írásbeliség világa, amint túllép a szakszövegek előállítására hivatott és kizárólag latinul író „klerikusok” szűk köréből, azonnal többnyelvűségre váltott. Tegyük még ehhez hozzá az ókori klasszikusokat és a kora középkori szerzők műveit, a különféle kézi-, tankönyveket és levélgyűjteményeket (amelyeknek már pusztán léte is az írásbeliség megnövekedett súlyáról tanúskodik), az orvosi, vadászati és solymászati szakmunkákat, s ugyanígy a vidéki gazdálkodással foglalkozó műveket. Ezeknek jelentős részét később ki is nyomtatták. Az írásbeliség kultúrája fokozatosan elterjedt tehát a nemesség és a városi polgárság köreiben. A szerző státusa is megváltozott: még az uralkodó környezetéhez tartozó írástudók is gyakran egyik vagy másik szerzetesrend tagjai, ami lehetővé tette számukra, hogy jövedelmező egyházi tisztségeket töltsenek be. Erre szükségük is volt, hiszen műveikből értelemszerűen nem tudtak volna megélni.

Az olvasási szokások is lassan, de gyökeresen átalakultak a XI–XV. század során, nem is beszélve az olvasni tudás társadalmi kibővüléséről (kilépünk a kolostorból, a városba, és az olvasni tudók száma is nagyon megnő). A hangos olvasás halkká válik, a *volumen* (tekercs) *codex*-é, az extenzív olvasás konzultatív olvasássá (ezt a betűformák változtatásával, a szöveg elrendezésével segíti a kiadó, aki mutatókat, konkordanciákat állít össze a gyors visszakereshetőség érdekében). Ehhez képest a középkori ember memorizált, a képi (*initiale*) elemek, és az éneklő olvasás is ezt a „fejből tudást” segítették. Végül a könyv, mint reprezentatív tárgy, a könyvtár mint hatalmi jelkép is megjelenik (lásd V. Károly francia király könyvtárát, vagy éppen Hunyadi Mátyás könyvtárát, a *Corvinát*).

Ahhoz azonban, hogy Gutenberg felfedezze a könyvnyomtatást, vagyis ahhoz, hogy ebből a tevékenységből meg is lehessen élni, kellett a könyvpiac kialakulása, és az, hogy a könyv körül külön társadalmi réteg alakuljon ki. Emberek anyagilag érdekelt csoportja. A piachoz először is kereslet kell. Ezt ma manipulatív eszközökkel kialakítják (minden marhaságot megveszünk, ha kell, ha nem). Az európai városokban szakadatlanul nőtt az olvasás és a tanulás iránti igény: az egyetemek, az iskolák létrejötte és fejlődése azt jelentette, hogy az írásbeliség és a könyv a társadalom széles (legalábbis a korábbinál szélesebb) rétegeit hódította meg. Az átalakulás következő szakaszában magának a könyvnek a státusza és szerepe változott meg. Amíg a Karoling-korban nem volt több olvasott, kölcsönadott, elcserélt stb. tárgynál, addig a későbbi századokban piaci értékkel rendelkező áruvá vált.

A megelőző korszakban, elvben minden egyes rendházban azok a kéziratok voltak meg, amelyeket ott lemásoltak, vagy máshonnan elkértek, hogy nekik is meglegyen. A könyvnek nem volt piaca. A tudósok is meghozatták a nekik kellő könyveket, sőt, maguk is hosszú utazásokra vállalkoznak, hogy olvashassanak. A második szint elég gyorsan következett az elsőre: igaz, hogy csak kis távolságokon belül, de beindultak a cserekapcsolatok. A termelő saját maga (vagy legfeljebb kisszámú közvetítőt beiktatva) értékesítette áruját. A városok ezt a lehetőséget erősítik (közigazgatás, sok egyházi intézmény, iskolák, egyetem). A fejlődés harmadik szintjén léptek színre a kereskedők, akik a javak előállítói és felhasználói között közvetítettek. A kereskedelmi technikák, a bankrendszer kialakult, de ahhoz, hogy nagy hasznot lehessen elkönyvelni a könyvből, több kellett belőle. Ehhez a kéziratos könyvelőállítási technikák kimerítették lehetőségeiket, ráadásul a pergamen helyett új, olcsóbb adathordozóra lett szükség. Ez volt a papír, amely Európában a XII–XIII. század folyamán terjed el. Az olvasóközönség (kereslet) bővítéséhez kellett a képek, a kép előállítási technikák megváltoztatása (fametszet, blokk könyv, vagyis sok kép, egy-két mondat szöveg).

Az utolsó, már Gutenberg találmánya előtt is ismert fontos eljárás, amely ráadásul a nyomtatott könyv világában is használatos marad majd, a lenyomatkészítés. De kellett még a kohászati és vasgyártási változások. A szét-szedhető betűformákkal történő nyomtatás teljességgel eredeti találmány, s eredetisége a fémmegmunkálás, a szöveg karakterekre történő lebontása és a nyomóprés használata összekapcsolásában rejlik. A fametszés fontos szerepet töltött be a nyomtatás előtti eljárások között, de Gutenberg (és kortársai) felfedezésének eredetiségét nem lehet elvitatni. Ezt a felfedezést kötik a mainzi Johann Gutenberg (1397?–1468) nevéhez.

A XIII–XIV. század egyik alapvető jelensége az, hogy az emberek a személyes vallásosság iránti igénye jelentősen megnőtt. Ennek oka egyrészt az egyházi hierarchia viselkedésében (világiasodás, tiltó és büntető attitűd a hívekkel szemben), másrészt a halál közelség érzésében, a lélek megváltásának felértékelődésében (pestisjárványok, háborúk) keresendő. Az érthető szentbeszéd, a bibliai helyek magyarázatán keresztül történő vigasztalás, és persze az életvitelben a személyes példaadás felértékelte a kolduló rendek tevékenységét. A hit forrásának a megismerése egyrészt tömegmozgalmakat indított el (akár az eretnek mozgalmakig), másrészt megteremtette a humanista filológiát. Mindkét út, jelentős számú könyvet igényelt, és a könyv tartalmát közvetíteni tudó értő olvasókat. Ez a szükséglet ismét közelebb visz minket a könyvnyomtatás felfedezéséhez.

A Johann Gutenberg-féle sajtó csak átmeneti állapotot képezett a kétfázisú sajtó feltalálása előtt, ez utóbbit 1470 körül Rómában fejlesztették ki. A

számos kisebb javítás ellenére az eljárás lényegében változatlan maradt egészen az ipari forradalom kezdetéig, azaz körülbelül 1800-ig. A sajtó egy csapszegekkel összetartott, azaz viszonylag könnyen szétszedhető szerkezet, amely ily módon lehetővé tette némely nyomdász számára, hogy mesterségüket városról-városra vándorolva űzzék, s csak egy adott megbízás teljesítésének idejére telepedjenek meg egy helyen. Az európai nyomdászattörténet első évtizedeiben szinte mindenütt német vándornyomdászok jelentek meg, meghonosítva az új művészetet. Mert nem mesterségnek gondolták kezdetben, és így a nyomdász, a városi ünnepeken kardot viselhetett, jelezve különállóságát a többi mestertől.

A jelenleg rendelkezésünkre álló források szerint Gutenberg tehát 1449-ben Mainzban kezdhetett nyomtatni, az „első nagy európai könyv” azonban minden kétséget kizáróan a *42 soros Biblia* (1455)

1449 és 1455 között Gutenberg és üzlettársai – Johann Fust és Peter Schöffer – kisebb, különböző típusokba sorolható kiadványok kinyomtatásával tartották fenn magukat. Ezek pontos kiadási évét sem ismerjük: Az *Utolsó Ítélet* (*Sybillenbuch oder Fragment von Weltgericht*), *Donatus*, a közismert *grammatica*, kalendáriumok, búcsúcédulák. Jól látható tehát, hogy az új könyvsokszorosítási eljárás nem humanista termék, nem azért találták fel, hogy tudományos célokat, tiszta filológiát szolgáljon (erre majd csak később alkalmazzák). A cél alapjában az üzleti tevékenység volt.

A termék innováció természetesen a könyvek tartalmát is érintette. A könyvnyomtatás technikájának kidolgozása után az üzlettársak azonnal tervszerű kiadáspolitikába kezdtek. Ennek lényege: kinyomtatni a kor könyvtáraiban kéziratok formájában megtalálható műveket, jelesül a latin klasszikusokat (főleg Cicerót), illetve az egyházi gyűjtemények számára a nagy egyházi értekezéseket és az egyházatyák műveit. Nagy műgonddal kinyomtatott és igen drága kiadásokról van szó, amelyeknek egyes példányai pergamenre készültek és kézzel ki is festették őket. Ezek a munkák két szempontból is előnyösek voltak a nyomdászok számára: egyfelől drágaságuk okán nagy bevételt hoztak, másfelől pedig szinte biztosan elkeltek. Az 1480-as évektől kezdve azonban felerősödött a nyomdászok közti verseny, s lassan telítődött a piac. Schöffer ezért a szélesebb olvasóközönséget célozta meg, ugyanakkor megőrizte könyveinek igényes külalakját. Először egy füveskönyvet (*Herbarium*) adott ki. Ebben már feltűnt a címlap. Az ősnymtatványoknak (az 1501. január 1. előtt kiadott könyveknek) ugyanis még gyakran nem volt címlapjuk, a szerzőségi és kiadási adatokat a *kolofón*ban, a mű végén tüntették fel. A nyomtatvány azonosítására (kiadási hely, nyomdász neve, nyomdászjelvény) az egyre nagyobb verseny kényszerítette a nyomdászokat, hogy nyilvánvalóvá tegyék, melyik műhelyből került ki az adott munka, hi-

szen egy tekintélyes nyomdahely neve és jele a minőség biztosítékaul szolgálhatott a vásárló számára. A füveskönyv sikere bátorította Schöffert, hogy egészségügyi, orvosi könyveket is kiadjon. Az első *Az egészség kertje* (*Gart der Gesundheit*, 1485), amelyben már 378 fametszet is volt. A tudományos könyv illusztrációja napjainkig fontos része az ilyen könyveknek. Schöffert adta ki az első szakácskönyvet is. Persze minden nyomdász törekedett arra, hogy a helyi, városi intézmények és családok nála rendeljék meg kiadványaikat: tankönyveket, városi rendeleteket, alkalmi nyomtatványokat (esküvőre, halálesetre stb.). A későbbiekben igyekeztek is ezekre kizárólagos jogot (*privilegium*) szerezni.

Az új médium, a könyvnyomdászat Európában elhozta a graphoszférárt (Frédéric Barbier), vagyis a Gutenberg-galaxist (Marshall McLuhan). Jelenlétét már a kortársak is felismerték. Fontos hangsúlyozni, hogy ez az új médium egy hosszú előkészítő szakasz eredménye, és nem csupán kezdete valaminek. Igényekre reagált, és csak lassan került egyensúlyba az igény, és egy sor technológiai újítás (ez utóbbit akár fejlődésnek is hívhatjuk, technikai fejlődésnek, hiszen az ember nem fejlődik). A tényleges egyensúly az ipari forradalom idején, a XIX. század első felében alakult ki. Attól kezdve a technikai innovációban érdekelt tőke érdekei diktálják az igényeket, kóros módon éppen napjainkban.

A XV. századi változás elsősorban gazdasági jellegű: nemcsak a nyomdák létrehozása lényeges itt, hiszen a nyomdatechnikai eszközök megteremtése, a fogyóeszközök (papír, festék) kitermelése, valamint a késztermék terjesztése legalább olyan fontos szerepet játszik a folyamatban. A funkciók és a folyamatok sokszínűsége határozza meg, hol kezdi meg térhódítását a könyv, hol jönnek létre az első nyomdák, könyvvásárok és könyvkereskedői hálózatok, s hol lelik fel az első nyomdászok a munkájukhoz szükséges tőkét. Ez a változás a szellemi termékek fogyasztási szokásait is átalakította. A nyomtatás megjelenése ugyanis a könyv árának csökkenésével és a hagyományos olvasó/vásárló-közönség jelentős mértékű kibővülésével járt. Az elérhető kiadványok, és a példányok száma megsokszorozódik, ami az olvasási szokások teljes (és viszonylag gyors) átalakulását hozta magával. Az intenzív olvasás helyett az extenzív könyvhasználat került előtérbe. A sok könyv, a több mű ismerete egyben az egyes nagy tekintélyek (*auctoritas*) hatásának gyengülését is eredményezte. Az alkotó, a szerző bátrabban írt, a saját gondolatok újszerűségébe vetett hit, az önbizalom növekedett. Viszont ezzel az a felfogás, hogy a szerző a felsőbbrendű akaratot közvetíti, vagyis Isten akaratát, alaposan háttérbe szorult. Talán ez is közrejátszott abban, hogy Martin Luther a *Sola Scriptura* (egyedül az Írás által) megismerhető igaz vallásról beszélt, megalapozva ezzel a protestantizmus felfogását.

A graphoszférában való eligazodás később, majd a XVI. században, létrehozta a bibliográfiát, a rendezett könyvtárakat is. De ne fussunk ennyire előre. Az ősnymtatványok kiadásának földrajza ugyanis számos olyan tanulással szolgál, amelyek nem megkerülhető ismereteket adnak.

A korai szakaszban, az 1470-ig tartó időben, 17 városban tűnt fel a nyomdászat. Ekkor még nem a lakosság nagysága játszott szerepet az alapításban, sokkal inkább a Mainztól való távolság és a személyes kapcsolatok. A piac még kevéssé működik.

Legújabbban az University of Iowa munkatársai készítettek egy jól használható interaktív internetes felületet²¹ *The Atlas of Early Printing* címmel. Jól elemezhetőek az egyes XV. századi évtizedek. Nézzük az 1495–1499 közötti évek könyvtermését. A legtöbb könyvet Párizsban, Európa legnépesebb városában adták ki, második helyen pedig a szintén igen népes városnak számító Velence áll. Firenze, Róma, Bologna, Lyon és London 50 ezernél több lakossal rendelkező városok, amelyek lassacskán felzárkóztak a könyvkiadás hagyományos centrumai közé. A könyvesek kapcsolati hálója ekkor már inkább az adott városok gazdasági súlya, valamint a specializáció és a gazdaságosság elvei szerint szövődött. Itália jó példa: Subiacóban alapult az első műhely (1465), de rövidesen beköltözött Rómába. A nagyváros piacot jelent, de egyben sok intézményt, sok könyvtárat, sok kiadandó kéziratot. Ahol sok a középkori könyvtár, ott biztosan humanista jellegű (szövegfilológiai) iskola alakul ki, jelentős nyomdai háttérrel (Velence, Párizs, Bazel). A másik fontos szempont, hogy olyan terület közelében legyen a város, ahol vagy a szegénység okán (Közép-Európa országai a XVI. században), vagy az ország kulturális politikája miatt (Anglia), vagy az ellenőrzés szigorúsága miatt (Spanyolország) viszonylag szerényebb a könyvkiadás. Ezeknek a helyzeteknek köszönheti megrendeléseit jelentős részét Velence, Augsburg, Lipcse, Lyon, vagy Antwerpen. De hatott a vallási tényező is: ilyen Bazel és Deventer. A Közös Élet Testvéreinek Alexander Hegius (1433–1498) által vezetett deventeri iskolája (amelyben Rotterdami Erasmus is tanult), nagy tekintélynek örvendett a korban. Bazel, a zsinat városa, az egyetemi és a művészeti élet központja, emellett uralja a Rajna-völgyéből Észak-Itáliába vezető útvonalakat és hágókat. A sok menekülő nonkonformista tudósnak is köszönhető, hogy Bazel a XV. század végére tudományos könyvkiadás központjává válhatott, és ezt a pozícióját megtartotta a XVI. század során.

²¹ <http://atlas.lib.uiowa.edu/> (Letöltés: 2015. február 21.)

Város	Népesség (ezer fő)	Kiadványok száma
Párizs	225	212
Velence	100	166
Milánó	100	42
Firenze	55	62
Róma	55	45
Lyon	50	77
Bologna	50	30
London	50	16
Brescia	49	19
Köln	45	47
Nürnberg	38	29
Augsburg	30	34
Antwerpen	30	20
Strassburg	20	36
Pavia	16	23
Speyer	13	16
Lipcse	10	83
Bázel	10	27
Deventer	7	45
Westminster	5?	16

A húsz legjelentősebb nyomdászati központ 1495 és 1499 között

A XV. század végére 75 európai város rendelkezett nyomdaműhellyel (Budán 1473-ban alakult az első). Sok városban, főként, ahol több műhely is működött, kialakult a könyvkereskedelem hálózata is. Ezért ezeknek a városoknak az ereje még inkább megnőtt, hosszú időre központi funkciót nyertek az európai könyvkiadásban, könyves üzletben. Ezek a központok lassacskán a könyvpiar egészét uraló oligarchikus hálózatot építettek ki, amely hálózat működésében központi szerep jutott a vásárvárosoknak (a XVI. században elsősorban Frankfurtnak, majd Lipcsének). A nyomdász mellett megjelent a könyvkiadó tőkés, aki csak a pénzével szállt be az üzletbe.

A nyomdákkal rendelkező városok és régiók típusainak vizsgálatára támaszkodva Frédéric Barbier három modellt különített el. Az első a többpólusú (multipoláris) térségek modellje. Ez a modell jellemzi Németországot, ahol a könyvtermést nyomdavárosok sűrű hálózata állította elő (a nyomdavárosok némelyike, pl. Nürnberg, Köln és Lipcse ráadásul vezető szerepet játszott Európa nyomdászataiban). (Németország ereje a decentralizáltságban kereshető gazdasági téren is.) Ezzel a modellel írható le, legalábbis rész-

ben, Észak-Itália és Toscana nyomdászata is: bár ebben a régióban is igen sűrű a nyomdavárosok hálózata, a rendszert némileg kiegyensúlyozatlanná teszi Velence túlsúlya. Ebben a modellben a könyvkiadás decentralizált módon működik, s fontos szerep jut a vásárvárosoknak.

A másik modellre az a jellemző, hogy kisszámú, vagy akár egyetlen, igen fejlett nyomdászati központ uralja az iparág egészét. Erre példa Franciaország vagy Anglia. Ebben a modellben az adott ország politikai térképe határozza meg a nyomdaműhelyek földrajzi eloszlását: a centralizáció folyamata például alapvetően politikai jellegű ugyan, de jelentős a kulturális vetülete is.

A harmadik modell a nyomtatás bölcsőjétől viszonylag távolabb eső, periférikus régióké. A könyvnyomtatás eljárása a rajnai központból kiindulva koncentrikus körökben hódítja meg Európát, köszönhetően az igen aktív és újító szellemű közvetítőknak. Anglia nemzedékeken keresztül úgynevezett „követő piac” marad, ami azt jelenti, hogy rengeteg könyvet importál a kontinensről, s saját nyomdászai elsősorban az angol nyelvű kiadványok létrehozásában jeleskednek. A kiinduló helyzet voltaképpen Európa keleti felében is hasonló volt, ám a felzárkózás folyamata igen lassú (vagy egyenesen megtorpan), aminek okait vagy a politikai hatalom gyengeségében, vagy (mint Magyarország esetében) tragikus külpolitikai események bekövetkeztében (az oszmán hódítás következtében a Magyar Királyság gyakorlatilag összeomlik) kell keresnünk. Ez a modell jellemzi a skandináv országokat is.

Az ősnymtatványok tartalmi összetételével kapcsolatosan eddig csak utalást tettünk arra, hogy az első kiadványok az egyházi használathoz, illetve a napi vallásgyakorlathoz, továbbá az iskolai tananyaghoz kötődtek. Röviden szólunk kell arról is, hogy az anyanyelvű (vernakuláris) irodalmi nyelvi fejlődésben is jelentős szerepet kapott a könyvnyomtatás. A kéziratosság korában a könyvtermés háromnegyed részt még a XV. században is latin volt. Philippo Nieto az ősnymtatvány adatbázis (ISTC) nyelvi elemzésekor a következő táblázatot közölte:

	1481 előtt	1481-1500	Összesen
Összes fordítás	304	831	1135
Fordítás latinra (főként görögből)	183	400	583
Más nyelvre	121	431	552
Összes könyv	5869	19965	

A 15. század során nyomtatásban megjelent fordítások statisztikája
(a kiadványok száma szerint)

A fordítások egyik formája a görögből latinra fordítás. Ne feledjük, 1453-ban a török elfoglalta Konstantinápolyt, az értelmiség egy része könyveivel együtt Itáliába elmenekült. A dél-itáliai területek görög lakosságának értelmiségi tagjai is északra törekedtek megélhetési okokból. Nem véletlen, hogy a reneszánsz második szakaszának bemutatásakor Oskar Kristeller „görög reneszánszról” beszélt. Több görög iskola nyílik Észak-Itáliában, Janus Pannonius is egy ilyenben tanult. Előfordult azonban, hogy egy-egy vulgáris nyelven írott munkát fordítottak latinra, bár ez nagyon ritka volt. Nagyobb számban a latin munkákat fordítják nemzeti nyelvekre, abban a reményben, hogy azok népszerűek lesznek, piacot bővítenek. Esopus (Aiszoposz) állatmeséit 53 különböző nyelvű kiadásból ismerjük a XVI. század első harmadáig (köztük magyarul is megjelent, Pesti Gábor fordításában, 1536-ban, Bécsben). Sebastian Brant *Bolondok hajója* (*Narrenschiff*) című műve németül íródott, a latin kiadást követően fordítják flamandra, franciára, spanyolra, olaszra és más nyelvekre is. Erasmus *A balgaság dicsérete* című könyve is hasonlóan népszerű lesz.

A nyomtatás, a szövegek megsokszorozódása, a szerző helyzetét is átalakította. Említettem már a tekintély (*auctoritas*) átalakulását. A szerző, ha nem is tudott megélni a tevékenységéből, mindenképpen egyre rangosabb helyet vív ki magának a társadalomban. Jogai még a mai értelemben nincsenek, arra a XVII. század végéig várnia kell, amikor John Milton örökösei nyomorogtak az apa művein meggazdagodó kiadók mellett, és pert nyertek ellenük. A fordító szakma is önállóvá vált. Ismerünk már a XV. századtól olyan értelmiségieket, akik csak a fordítással való alkotásnak szentelték tevékenységüket. Persze a fordítás a korai időszakban még inkább interpretáció volt, mint manapság, sokszor a fordított szöveget gazdagon kommentálták úgy is, hogy a két szöveget nem különítették el egymástól.

Az anyanyelvi kiadásban az angliai és a csehországi könyvkiadást külön hely illeti meg. Talán összefügg ez John Wycliff és Jan Hus (Husz János) hagyományával is. Az első itteni kiadványok mindenesetre nemzeti nyelvűek, és ráadásul világi témájúak voltak (Chaucer meséi Angliában (*Canterbury Tales*), illetve *A trójai háború története*) a Cseh Királyságban).

Külön ki kell emelnünk a zsidó nyomdászat aktivitását. Az első nyomda Mantovában, 1474-ben alakult, és jelentette meg *A zsidók története* című munkát. Egy évre rá, már Reggio di Calabriában és Rómában is működött héber nyomda. A hébernek mint a harmadik szent nyelv tanulmányozása ugyan nem ekkor kezdődött, de a nyomdászat biztosan hozzájárult ahhoz, hogy – nem kis harc árán – a XVI. század első harmada végére a Három nyelv kollégiuma (*Collegium Trilingue*) már Rómában, Párizsban, Leuvenben és Salamancában is működött. Ezek nélkül a XVI. századi bibliafordítások szak-

szerűsége kérdésessé válhatott volna. Johann Reuchlint is római és bázeli tudósok vezették be a héber nyelv és filológiai kritika rejtelseibe, márpedig köztudott, hogy az úgynevezett „Reuchlin-ügy” milyen nagy szerepet játszott a tudós-humanista indíttatású héber könyvkiadás fejlődésében. (Reuchlint a kölni, domonkos egyetem tudósai támadták a héber nyelv egyenjogúsítása miatt.)

Nem kis büszkeséggel mondhatjuk, hogy korát messze megelőzve, az 1470-es években, egy magyarországi származású tudós, Jacobus de Hungaria, Elzászban, egy Bollewir nevű városkában latin és héber iskolát alapított. Tudjuk továbbá, hogy az arab kulturális hagyományt is fontosnak tartotta, oktatásban használta az arabból latinra fordított szövegeket, és Murbachban, a bencéseknel javasolt alapítani egy arab nyelvet a görög, a latin és a héber mellett tanító iskolát.²²

Az írott hagyomány átadásában (*transmissio*) azonban a XV–XVI. században a humanisták jártak az élen. A kéziratos antik, középkori szövegeket több hullámban adták ki, összehasonlítva szövegeket, paleográfaiilag, nyelviileg értelmezték azokat. Mindig azzal a szándékkal, hittel és meggyőződéssel tették ezt, hogy most az egyszer rendbe teszik a szöveget, aztán – köszönhetően az új művészetnek, a nyomtatásnak – többé nem kell hozzányúlni. (Ma a digitális kritikai kiadások műhelyeinek alkotói élnek e tudatosan naiv meggyőződéssel.) A bázeli Johann Amerbach egyházatyák szövegeit adta ki egy sorozatban. Egy generációval később, már új szövegekkel dolgozva, Erasmus, nemzetközi vállalkozás keretében (sok humanistát dolgoztatva), Johannes Frobenius műhelyében, ugyancsak Bázelen újra kiadta ezeket. Aldo Manuzio, Velencében 1494-től kiváló szövegállapotú Arisztotelész-, majd Horatius-kiadást hozott létre, ugyancsak humanista tudósokkal egyeztetve a munkát. A szakirodalomban ezt a virtuális tudós közösséget *Academia Aldinának* is nevezik, ami mutatja a vállalkozás komolyságát.

A humanista szövegkiadás (*transmissio, traductio, interpretatio*) terén a XV–XVI. század fordulóján Bazel, Párizs és Velence könyvkiadói nemes versenyben látták el az európai piacot. Nem véletlen, hogy az ekkor megjelent kiadásokat ma is használják a klasszikus filológusok.

A XV–XVI. század fordulóján megszületett a modern Európa.²³ A könyvnyomtatás elterjedésével új lehetőségek nyíltak a szövegek és a hagyomány továbbadásában. Mindehhez az anyagi érdekeket előtérbe helyező, szűk társadalmi réteget kialakító nyomdász társadalom, majd bővülően, könyves

²² Zvara Edina: <http://obeliscus.hu/hu/content/johannes-reuchlinrol-es-heber-konyvek-elleni-kuzdelmekrol> (Letöltés: 2015. február 21.)

²³ Frédéric Barbier nevezi így a Gutenberg-felfedezés utáni kontinenst.

társadalom érdekei megtermékenyítően hatottak. Technikai újításoknak köszönhetően átalakult a könyv, nagyobb számban hozzáférhetővé vált, ugyanaz a szöveg került minden olvasóhoz. Elkezdődött a könyvhasználat kora, szemben az olvasásával. A nyomdai centrumok jelentőségének alakulását kezdetben nem a városok mérete, hanem a hozzáférhető kéziratok száma, és az értő szakmai közönség (alkotás és a fogyasztás oldaláról) megléte határozta meg. A XV. század végére azonban már a népesség sűrűsége, a központ földrajzi elhelyezkedése vált mérvadóvá. Elvált egymástól a tömeges könyvigény kielégítése, és a humanista, tudós jellegű könyvkiadás.

7. A magyar írott örökség születése

A magyarok (a mai tudományos konszenzus szerint, nagy létszámú finn-ugor, és több kisebb, különféle török eredetű törzs) a IX. század végén érkeztek a Kárpát-medencébe, és hódították meg azt. Ha Magyarországot mondunk, az első világháborút lezáró békéig (Trianon, 1920), a Kárpát-medencét értjük. Még akkor is, ha Horvátország Könyves Kálmán hódítása nyomán nem vált szerves részévé a Magyar Királyságnak, hanem úgynevezett társult királyság (*regnum associatum*) lett. Művelődés-, és könyvtörténeti értelemben, kulturális örökséget tekintve azonban a zágrábi püspökség területe és Szlavónia magyarországi jellegű volt. Mi most nem foglalkozunk az Adriamellékkel, hiszen az itteni kultúra alapvetően itáliai, főként velencei kulturális befolyás alatt, arculatában másként jellemezhető. Magyarországnak tekintjük Erdélyt is, jóllehet tudjuk, hogy jogilag 1541-től 1690-ig a Török Birodalom része volt, 1690 és 1848 között pedig a Habsburg Birodalom önálló nagyhercegsége.

Nem foglalkozunk külön a rovásírásos emlékekkel sem, melynek hiteles ábécéje (a *Nikolsburgi abc*) a XV. század második feléből maradt ránk. A honfoglaló magyarság használta a rovásírást, vannak későbbi feliratok is.²⁴ Ennek a kérdésnek az áttekintését legújabbán Sándor Klára végezte el olyan nyelven, amely közérthető, értelmezhető, és kitér a (mindkét irányú) szélsőséges nézetek bemutatására is.

A honfoglalók és a letelepedtek azonban keresztények lettek (egyes vezetőik előbb bizánci (keleti)). A rovásírás a XI. század során római (nyugati) kereszténnyé válás után sem az írásbeliség (hivatali, magán), sem az olvasási szokások alakításában, sem az irodalmi nyelv alakulásában nem játszott szerepet. A rovásírás léte azonban tudati befolyással bírt, hiszen ébren tartotta a történetírásban és a magyarság emlékezetében a hun-magyar rokonság máig remélt, és vitatott elvét.

²⁴ http://www.google.hu/images?q=rov%C3%A1s%C3%ADr%C3%A1s&oe=utf-8&rls=org.mozilla:hu:official&client=firefox-a&um=1&ie=UTF-8&source=univ&ei=acAcTLCrB5WVOIzonbkM&sa=X&oi=image_result_group&ct=title&esnum=4&ved=0CDgQsAQwAw (Letöltve: 2015. február 22.)

A görög nyelvű szövegek sporadikusan jelen voltak Magyarországon, de a görög nyelv ismeretéről a középkorban nem beszélhetünk, utána sem haladta meg az iskolás szintet. A magyarországi kultúra alapvetően latin, német és magyar nyelvű volt.

Meg kell említeni a szláv nyelvű lakosság körében kialakított *cirill* írást, de ennek itteni használatáról a Honfoglalás előtti időkből csak feltételezések vannak (Nagy Morva Birodalom, melynek a helyéről is viták folynak a mai napig). A Dunántúlon és a mai Nyugat- Szlovákia területének egy részén létezett úgynevezett Pribina Fejedelemség írásbeliségéről nincsen adat. A *cirill* írást a Magyarországon élt szerbek, és a görög keleti egyház gyülekezeteihez tartozó közösségek (ruszinok, románok, szerbek) vallási vezetői (egyházi szláv nyelv) használták. A *cirill* írásbeliség emlékei is a XI. századtól ismeretek, a horvátok a XIX. század elejéig használták a köz- és a magániratokban is, a szerbek és a ruszinok a XVII. századtól már nem csak az egyházi életben alkalmazták.

A *glagolita* ábécét a XI. századtól a XX. századig használták a horvátok, de a kora újkortól csak az egyházi életben. Az első, horvát területen megjelent ősnymtatvány (Missale, Senj, 1494) is glagolita betűkkel készült. Ez az írás ma tanítási anyag, ismeretét újra el szeretnék terjeszteni.

A magyarországi kultúra kezdetektől befogadó jellegű volt. Ez azt jelenti, hogy bizánci, jelentősen itáliai, de első sorban német mintákat követett. Igaz ez az egyházi életben, amely a kulturális és tudományos élet csaknem kizárólagos színtere volt az Árpád korban, és igaz a XIII. század végétől határozottan dinamikus megszerveződő városi közösségekben is. Ebben a környezetben a német hatás csaknem kizárólagos, hiszen a városi jog alapja is a regensburgi és az augsburgi városi statútum. A kulturális hatás közvetítői (médiukai) az ide érkezők voltak elsődlegesen: egyházi személyek, nemesek (hadakozás, házasságok), betelepülő városlakók, illetve földműves telepések. Az utóbbi két csoport tagjai elsősorban a Német Római Birodalom különböző területeiről jöttek, főként Lotharingiából és Bajorországból, nem kevesen azonban Itáliából is. A legnagyobb hatás civilizatorikus volt: a földműveléssel, gazdálkodással, építkezésekkel kapcsolatos ismerteket adtak át, és nem könyvekből. A vallásos nevelés persze feltételezi a könyvek meglétét is, a folyamatosan bővülő plébániai iskolarendszer ugyanígy könyvhasználatot is feltételez.

Az iskolai rendszer bővülése lassú folyamat volt. Szent István törvényei még arról szólnak, hogy tíz falu építtessen egy templomot, a XVI. század elején pedig a városi plébániai iskolák mellett 275 falusi iskoláról írásos emlék maradt fenn. Pedig a középkori irat-, és könyvanyag elpusztult. Hogy a pusz-

tulás arányairól képünk lehessen, elmondjuk, hogy számítások szerint 55 000 kézirat lehetett a Mohács előtti időkből, ennek ma nem egészen 1%-a ismert. A levéltári anyag pusztulása is hasonló mértékű volt.

A plébániai iskolákból a káptalaniba lehetett tovább lépni, majd esetleg a szerzetesrendek úgynevezett utánpótlást képző helyeire. A káptalani iskolák közül kiemelkedik a XIII. századi veszprémi, amelyet egyes szerzők egyetemnek mondanak, de valójában egy jogi képzést is nyújtó *studium generale* volt. Folyamatosan működő egyetem Magyarországon nem volt, jóllehet kísérletek történtek az alapításra. Nagy Lajos Pécsi Egyeteme (1367) a jogi karral feltételezések szerint évtizedekig működő intézmény lehetett.

A magyarországi kultúra befogadó jellegét tehát erősítette az, hogy az ország főpapjai (érsekek, püspökök, rendi vezetők) külföldről érkeztek, vagy külföldre mentek felső tanulmányokra. Az ottaniak értelemszerűen ott végeztek. Bologna, Padova, Bécs, Krakkó, Prága voltak a Mohács előtti tanulmányi célú utazások (*peregrinatio accademica*) célpontjai, de volt, aki Párizsba is eljutott. A XV. század második felétől ez a *peregrinatio*s aktivitás megnőtt, és a Jagelló-kori középpapság (a kanonokok, a szerzetesek rendházainak vezetői) jelentős része külföldi felső iskolát (*studium generale, universitas*) végzett. Nem szabad lebecsülni a plébánosok műveltségét sem, hiszen még a jogi eljárásokba is bevonták őket, sőt írásbeli feladataik is voltak ezzel kapcsolatosan. A plébánosok felkészültségéről mindenképpen pozitív képet rajzol az a tény, amely Mályusz Elemér vizsgálatából derül ki: a pécsi egyetemre 1377 és 1450 között 13 prépost és 115 kanonok mellett 75 plébános iratkozott be. Ez az arány a későbbiekben valószínűleg tovább javult.

A könyvkultúra elsődleges terjesztői azonban a szerzetesrendek és a világi egyházi intézmények voltak. Az első rend a bencés volt, amelynek tagjai 996-ban Szent Márton hegyén (ma: Pannonhalma) rendházat alapítottak. Gellért püspök is, akinek ismerjük olvasmányait, és maga is író volt, a bencések rendjéből való. A bencéseknek a könyvkultúra terjesztésében elfoglalt vezető helyét a XIV. századra átvették a XIII. században Magyarországon is megtelepedett kolduló rendek, a ferencesek és a domonkosok. A ferencesek legjelentősebb könyvtárai Esztergomban és Budán, a domonkosoké pedig a Budai várban voltak. A karthauziak Lechnicen és Lövöldön alakítottak ki központi gyűjteményt, míg a 63 kolostort számláló pálos rendtartomány Budaszentlőrincen. (Ezekről a könyvtártörténeti kurzuson tanulhatunk.)

A XV. század végén valamennyi, a nyugati kereszténységben ismert jelentősebb rendnek voltak házai Magyarországon. A bencések, a ciszterciek, a premonstreiek, a ferencesek, a domonkosok és a karthauziak mellett a pálosok (ez az egyetlen magyar alapítású), illetve a női rendek is rendtartomá-

nyokba (provinciákba) szerveződve rendezetten működtek, tartottak fenn iskolákat, folytattak hiteleshelyi és lelkipásztori teendőket. A rendházak száma a Magyar Királyság területén meghaladta az 500-at.

A szerzetesrendek mellett a legfontosabb, a könyvkultúrát terjesztő egyházi intézmények a székes-, és társaskáptalanok voltak. Ezek rendszere az Árpád kor végére alakult ki Magyarországon. 14 székeskáptalan és 28 társaskáptalan volt az országban. Ezek mellett esetenként *scriptorium* működött, és mindnek könyvtára is volt. A káptalani *scriptoriumok* a XI. század végén már ki tudták elégíteni a plébániai iskolák szerény könyvszükségletét. És persze a káptalani iskolák számára is ők másolták a tananyagot. Ezen iskolák szerepéről már tettünk említést.

A káptalanok feladatköre értelmiségi tevékenységként írható le, vagyis a használati (hivatali) írásbeliség terjesztésében élen járó intézmények voltak. A legfontosabb feladatuk a liturgia (mise, zsoltosma) rendjének, külsőségeinek biztosítása, és ezek végzése, aktív részvétellel. Segítettek az egyházmegye vezetésében, különösen akkor, ha a püspök külföldi tanulmányokra ment, vagyis nem volt jelen egyházmegyéjében. Részt vettek az egyházi bírászkodásban (és erre fel kellett készülniük), az iskola fenntartásában, működtetésében. A káptalan gyakran hiteleshelyként (kb. közjegyzőség, földhivatal) is működött, vagyis ez napi feladatokat rótt rájuk (és nem mellesleg komoly bevételt jelentett számukra).

Az egyházi intézmények mellett a legfontosabb kulturális intézmény a királyi udvar volt. Művelődésszervező szerepe egyre jelentősebb, de főként a XIV. századtól mutatott aktív szervező erőt. A szakirodalomban vita van arról, hogy Magyarországon kialakult-e lovagi kultúra, amely a nyugat-európai féltéken a nem egyházi művelődés irodalmi műfajokat teremtő (lovagi históriák, szerelmes versek stb.) erejévé vált. A királyi család külföldről érkezett tagjai (ilyenek mindig voltak), és azok magukkal hozott környezete, a magyar udvar civilizációjának a változtatása mellett művelődési szokásokat és könyvhasználatot is terjesztett. A bizánci, a szláv hercegek, hercegnők, a magyar irodalomban hírhedttként ábrázolt „átkos” merániaiak (Bánk bán), a hainaut-i Croy-ok, vagy a bajor, az osztrák, az itáliai jövevények is hozzájárultak ahhoz, hogy a XIV. században már az európai szellemi áramlatok, kulturális, műfajtörténeti jelenségek naprakész befogadásáról beszélhetünk. A *Képes krónika* (1358), vagy az ezzel kortárs *Anjou legendárium* pedig nagyon sok európai udvart megelőzőtt műfaji modernségével (a képek és a szöveg aránya, a dinasztikus legitimáció gondolata a Képes krónikában; az európai szentek tablójának a hazai szentekkel való kiegészítése, kultuszuk kialakítása).

Az Anjou királyok udvartatása már számos itáliai humanistát befogadott, de a külföldi tudósok magyarországi tartózkodása igazából Zsigmond idejére, még inkább Hunyadi Mátyás budai udvarára jellemző. Ez egyben azt is jelenti, hogy a király környezete, a királyi kancellária személyzete tudatos kultúrateremtő, szervező tevékenységet végez. Hiszen a király személyes kezdeményezése e téren, jellemző módon tanácsadói indíttatásúak. Az udvar környezetében élő főurak, de főként főpapok, a központi udvar mintájára egyre inkább átalakítják a saját környezetüket is. Vitéz János váradi püspöki, majd esztergomi érseki udvartartása a legjobb példa erre. A hatalmi reprezentáció és a tudatos kulturális politika elemei keverednek ezekben a példákban. Az udvar környezetében másoló műhely alakul, jelezve a könyvszükségletet. Udvari könyvtárat alakítanak ki. Kialakul a kulturális, tudományos rendezvények rendje. Túl a lovagi játékokon, komoly, tudományos, köznapi erkölcsi kérdésekről beszélgetnek (*symposion*) az étkezések közben, és utána. Ezeken a beszélgetéseken előkerülnek a könyvek, hiszen az egyes vélemények alapos alátámasztása igényli a könyvben rögzített tudást, a tekintélyre való utalást. Vitéz János több csillagászati *symposiont* tartott, Mátyás udvarában pedig sok ilyen volt, egynek a „jegyzőkönyve” is fennmaradt, Antonio Bonfini, itáliai humanista leírásában. Akkor a szüzességről és a házasság tisztaságáról vitáztak.

A királyi udvar könyveit már Szent László (1077–1095) korában említik, Kálmán király (1095–1116) pedig a „Könyves” melléknevet kapta. Anjou királyaink (Károly Róbert (1301–1342 és Nagy Lajos (1342–1382) bibliofilként szerepelnek a krónikákban, de az udvari gyűjteményről nem ismerünk jegyzéket. Valóban nagy könyvtárat először Hunyadi Mátyás király (1458–1490) gyűjtött össze (*Bibliotheca Corvina*) Budán (becslések szerint 2000 körüli volt a kötetek száma).

Fontos kitérni arra a jelenségre, hogy a könyvnyomtatás Magyarországon viszonylag korán, 1473-ban megjelent. Andreas Hess vélhetőleg Vitéz János kezdeményezésére kapott meghívást, és Budán 1473-ban kiadta a magyarok történetének egy feldolgozását (*Chronica Hungarorum*). A királyi udvar tehát teljessé tette könyves intézményi rendszerét (másolóműhely, könyvkötészet, nyomda), emellett a külföldi nyomdászoknak is adott megrendelést. Az Esztergomi Főegyházmegye misekönyve 1486-ban jelent meg Velencében, 1488-ban Thuróczy János Magyarország történetéről írt munkája kétszer is nyomdafestéken kapott (Augsburg, Brünn). A második ősnymda helye, tevékenységének konkrét körülményei részletesen nem ismertek, de ismerünk további két magyarországi ősnymtatványt is.

Az európai jelenségekhez hasonlóan, az írásbeliség és a könyves kultúra hódításában jelentős szerep jutott a városoknak Magyarországon is. A szabad

királyi városok azonban jelentős részben német lakosságúak voltak. Így volt a Felföldön (Pozsony/Pressburg/Bratislava, Besztercebánya/Neusohl/Banská Bistrica, Selmechánya/Schemnitz/Banská Stiavnica, Lőcse/Leutschau/Lévoca, Bártfa/Bartfeld/Bardejov, Kassa/Kaschau/Kosice), Nyugat-Magyarországon (Sopron/Ödenburg, Kőszeg/Güns), és Erdélyben is (Nagyszeben/Hermannstadt/Sibiu, Brassó/Kronstadt/Brasov, Kolozsvár/Klausenburg/Cluj Napoca). A város adminisztrációjában, a családi iratokban megőrizték a német nyelvet, csak a központi hatóságokkal kommunikáltak latinul. Hiszen az ország hivatalos nyelve (bár akkor ezt senki sem mondta ki), a latin volt (és maradt 1844-ig). Ezeknek a német városoknak példaadó ereje volt a többi város hivatalai számára is. A jogügyleteket egyre inkább írásban intézték, az örökösödésekkor rögzítették a tulajdoni hányadokat, de feljegyezték a városban történt jelentősebb eseményeket is.

A városok, illetve a kereskedők a nyomdászat elterjesztésében, illetve a könyvkereskedelem megszervezésében is vezető szerepet vállaltak. Az első városi nyomdát még a Mohácsi csata előtt, 1525-ben alapították az erdélyi Nagyszebenben. A budai könyvkereskedők (tizennyolcuk nevét ismerjük) pedig 1490 és 1526 között közel száz kiadványt rendeltek meg magyarországi terjesztésre főként Velencében, de Augsburgban és Bécsben is. Ezek a kiadványok az egyház szertartáskönyvei (*Missale*, *Breviarium*), illetve népszerű ferences szerzetesek (pl. Temesvári Pelbárt, Laskai Osvát) beszédgyűjteményei voltak.

A vallási életben Nyugat-Európában bekövetkezett változások (koldulórendek megjelenése, az egyházi hierarchia viselkedésének kritikája, eretnekmozgalmak, újfajta lelkiiség iránti igény) nem kerülték el Magyarországot sem. A hivatali írásbeliség nemzeti nyelvűsége a városokban, a német polgárok vernakuláris könyvhasználata, és a jelzett hitéletbeli változások eredményeként a XV. század második felére kialakult magyar nyelvű vallásos irodalom. Az első prózai emlékünknél ugyan a Pray-kódexben megőrzött Halotti beszéd (XII. század vége), az első verses emlékünknél a Leuveni-kódexben fennmaradt Ómagyar Mária siralom (XIII. század), de a magyar nyelvű kódexirodalom javarészt a XV. században keletkezett. Ráadásul ezek többsége későbbi, XVI. század eleji másolatként ismert (mintegy 50 kódexről van szó).

A nem latin iskolázottságú olvasóréteg létére utal ez a magyar nyelvű olvasmányanyag: olyan apácák, akik nem tanultak meg latinul, ahogy a férfi szerzetesi közösségek laikus testvérei sem. A kódexek fizikai jellemzői (papírra másolták, nem díszítették) is arra utalnak, hogy nem a kincsképzés eszköze volt számukra a könyv, és vélhetően nem is munkaeszköz. A vallásos elmélyülést segítették ezek az olvasmányok, hiszen tartalmuk szerint is csak erre voltak alkalmasak.

A kódexek többsége a ferences és a domonkos rendhez, s ezen belül az óbudai klarisszákhöz és a margitszigeti domonkos apácákhoz köthető. Ezek a rendek a XV. században Magyarországon belső reformot hajtottak végre, szigorították a közösség fegyelmét életvitelében, napirend tekintetében, így a kötelező olvasásban is. A háttérben azonban a sokszor említett új, személyes vallásosság (a *devotio moderna*) térhódítása állt, és Magyarországon a huszitizmus is hatott. Az első magyar bibliafordítás-kísérletek is a huszitizmushoz köthetők. A Münchener-, a Bécsi-, és az Apór-kódex őrizte meg a legrégebb fordítási változatokat. Mindenekelőtt a rendezett kolostori életvitelhez nélkülözhetetlen regulákat, rendi konstitúciókat, s az ideális szerzetesi életre nevelő traktátusokat adtak állandó közös olvasmányként a rendek tagjai kezébe.²⁵

A latin írásbeliség a keresztény állam- és egyházszervezet kiépítésével indult meg, s így ennek igényeit szolgálta. A központok a nagyobb egyházi intézmények (világi és szerzetesi) és a királyi udvar voltak. Az oklevéladás, a könyvmásolás, az eredeti művek írása kezdetben egy szűk, külföldön iskolázott egyházi réteghez kötődött. A XI. század közepétől ez a tevékenység a magyarországi kolostori és káptalani iskolák létrejöttével jórészt itteni kezekbe került. Az iskolarendszer folyamatosan bővült – a városi plébániai iskolákkal, majd rendi főiskolákkal, illetve rövid életű egyetemekkel (1467: Pécs, 1395, 1410: Óbuda, 1465: Pozsony) –, és az iskolázottak köre is szerény mértékben szélesedett a polgári, illetve a nemesi réteg irányába. A XIII. században kezdődött meg a rendszeres külföldi egyetemjárás is (Párizs, Bologna, a XIV. század közepétől Prága, Krakkó, Bécs). Laikus írni és olvasni tudó társadalmi rétegről azonban először csak a XV. század második felében beszélhetünk.

A kultúrateremtő és kultúrafogyasztó centrumokban, az egyházi intézményekben és a királyi udvarban egyházi műveltségű klerikus réteg működött, még akkor is, ha az udvarban javarészt világi megbízatásoknak tettek eleget. A világi kulturális életet más országokban megteremtő jelentősebb lovagi réteg Magyarországon nem volt, így a lovagi kultúra irodalmi emlékei is csak elvétve jelentek meg az országban. A XV. században a latin egyházi irodalom mellett a királyi udvarban jelen volt a latin reneszánsz irodalom és bibliofília, másrészt a latinul nem tudó apácák és laikus testvérek körében az anyanyelvű kegyességi irodalom. A hazai egyházi és világi intézmények könyvszükségletét külföldi másolók, illetve néhány hazai műhely elégítette ki. A mai szakirodalom becslése szerint a Mohács előtti Magyarországon

²⁵ Összefoglalóan a legtöbb kódexünket lásd itt: <http://nyelvemlekek.oszk.hu/> (Letöltés: 2015. február 23.)

hatvanezer körülre tehető a könyvállomány (kódexek és ősnymtatványok). A városok német anyanyelvű lakossága körében a hivatali írásbeliség termékei mellett a XIV. századtól megjelentek a vallásgyakorlattel kapcsolatos német kéziratok, majd a világi irodalom egy-egy terméke is.

8. A reformáció öröksége

A reformáció egyháztörténeti esemény. Ugyanakkor a kulturális örökség értelmezése, az áthagyományozási technikák történetét tekintve is jelentős korszak. Többször hivatkoztam már Martin Luther alapvető tételeire. Ő az ember megváltásának zálogát a Hitben látta. A Hit megváltja az embert, és csak a Hit (*Sola Fide*). A Hitnek azonban szerinte, nem az egyház előírásai, a zsinatok határozatai, vagy az általa is tisztelt egyházatyák írásai, Biblia értelmezései a forrásai, hanem a Biblia, és csak a Biblia (*Sola Scriptura*). Ehhez a nézetéhez ő mereven ragaszkodott, más szóval kifejezve, ortodox módon ragaszkodott. Tette ezt azért, mert ő egyházkritikát gyakorolt, az egyházat szerette volna a hagyomány tiszteltére tanítani. Annak a hagyománynak a tiszteltére, amely az általa gondolt korai keresztény egyház teremtett: a hívő közösségek napi gondjaival való foglalkozás, az egyszerűség, a szolgálat.

A reformáció terjesztői természetesen felhasználták a megelőző korszakok gondolkodóinak eredményeit. Kétféleképpen. Az egyik gondolati sík, az elmélyült hitre törekvése, vagyis a koldulórendi gondolkodás, illetve a *devotio moderna* folytatása. A másik a humanizmus filológiai eredményeinek, illetve a gondolkodás humanista módjának a követése. Ahogy a két vezér egyéniség munkássága is mutatja: Martin Lutheré (1483–1546), és Philipp Melanchthoné (1497–1560). Mindketten, de különösen az utóbbi egyben gyakorlati cselekvő személy is volt. Neki köszönhető a reformáció oktatási programjának a kidolgozása. Az egyháznak, mint intézménynek a rendjéről is sokat írt, de a gyakorlati szabályzatok (egyházi rendtartás) megalkotója Johann Bugenhagen (1485–1558) volt. Még kitérek rá a későbbiekben, de jelzem, hogy a reformáció alapvetően a korai kereszténységhez nyúlt vissza, amikor a maga örökségét kereste. De ez a hagyományértelmezés ellentmondásos volt, ahogy már a kortársak, majd pedig a tridenti zsinat atyái rámutattak. Ők ugyanis azt kérdezték volna Luthertől, ha ott lett volna, hogy miért éppen a náciei zsinat határozata az egyedüli forrása a Hitnek. Hiszen a Biblia, mint szöveg-együttes, ennek a zsinatnak a munkája révén állt össze egységgé. Ebből is látszik, hogy a hagyomány maga is értelmezés kérdése, ahogy igaz: nincsen bizonytalanabb, mint a történelem.

A reformáció iskolai és hitéleti programja (a tudott hit) nem lett volna megvalósítható a könyv médium nélkül. A nyomtatott könyv történetében ugyan ezt a szempontot gyakran eltúlozzák, mint ahogy az anyanyelven (vernakulárisan) megjelenő könyveket, s a reformációhoz kötik, mint jelen-séget. Ez utóbbi állítás, ahogy láttuk is az eddigiekben, nem állja meg a helyét, ugyanakkor való igaz, a tömegek mozgósítása, az iskolák, a gyülekezetek mindennap használatos szövegekkel való ellátása a kéziratos sokszorosítás keretei között megvalósíthatatlan programot jelentettek volna. Ezért térjünk vissza a könyvtörténet világába.

A könyvtörténet korszakolása, mint minden diszciplináé, sok szempont-ból lehetséges, és mindegyik szempont alapján, a dolgok természetének meg-felelően, más-más eredményt kapunk. A könyvtáros világ az egyes évszázad-ok szerint periodizál: ősnymtatvány (*incunabulum*, *Wiegendrucke*), és utá-na külön századonkénti könyvek. Magyarországon a XVI. századi könyvet antikvának nevezik, viszont nem használjuk a *postincunabulum* kifejezést azokra a könyvekre, amelyek a XVI. század első harmadában jelentek meg, és formájukban, szerkezetükben, betűtípusban megőrizték az ősnymtatvány jelleget. Mindenütt megkülönböztetjük ugyanakkor a „kézisajtó”-val készült könyvet, a gépi szedés-nyomással készültektől. Jóllehet, ez már egy másik szempontú elkülönítés. Az átállás ideje Európában régióként eltérő volt: Angliában, és a nyomdászatilag modern, fejlett országokban a XIX. század legelejétől az 1830-as évekig, Magyarországon 1850-et jelöltünk meg, jóllehet a Kiegyezés (1867) előtt nem volt változás. Moldvában, vagy Havaselnén Nagyrománia megszületéséig (Trianon, 1920), Oroszországban, egyes helye-ken (Nyizsnij Novgorod környékén az üldözött óhitűek) pedig még az 1920-as években is fából készült betűkkel kézisajton készítettek könyvet.

A könyv XVI–XVII. századi formai átváltozásának több elve van, időben elnyúló folyamat, és egy-egy jelentős változás mindig szellemi áramlatokkal is összefügg. Az alapja természetesen az anyagi érdek: a nyomdász, majd a könyv finanszírozója, a kiadó, arra törekszik, hogy minél olcsóbban állítsa elő a könyvet, és minél többet adjon el belőle, hogy nagyobb haszna legyen. Ezért anyagi érdeke fűződik ahhoz, hogy a kisebb jövedelmű embereknek olcsón, sokat adjon el, a gazdagabbaknak pedig drágán, keveset, de műtárgy értékű minőségben. A vásárlásra azonban úgy is lehet csábítani, hogy tartalmilag jobb, vagy jobban használható könyvet adunk ki. Hiszen a legtöbb könyvet mégis az értelmiségiek vásárolják. Ha könnyebben olvasható, vagyis látásra kellemes szedéstűkörrel, tiszta körvonalú betűkkel, betűméretben eltérő főszöveggel és megjegyzésekkel, formai kiemelésekkel, ízléses, jól elhelyezett képekkel készül a könyv, akkor is megveszik, ha a szöveg, más kiadásban már megvan a könyvtárunkban. És ugyanígy, ha egy újabb, nyelvileg helyesebb,

jegyzeteiben, magyarázataiban modernebb szövegkiadás hagyja el a sajtót, a filológus a pénztárcájához nyúl. A könyvek ráadásul műfajonként más és más formát igényelnek. Ha valaki verseskönyvet nagy formátumban (*in folio*, *in quarto*) ad ki, akkor nem fogja tudni eladni. Ahogy Niccolò Machiavelli írta egyik levelében (1513): verseskönyvvvel a kezében sétál az erdőn, és egy nyugodt tisztáson olvasgatja a szerelmes verseket, újraéli fiatalkori szerelmeit. Aztán hazatér fóliánsai közé, a fegyvertárba (arzenál), a nagy történeti és filozófiai munkák társaságába, és alkot, hadakozik. A könyv tehát jelentősen megváltozott a nyomdászat kezdetektől kezdődően. Ahogy az elmélyült olvasás mellett egyre inkább a könyvhasználat vált jellemzővé, úgy alakult át méretben, és belső formájában is. A változás szimbóluma az olvasókerék (*Leserad*), a XVI–XVII. századi Windows-rendszer.

Olyan, mint egy vízimalom kereke, csak a fokok vízszintesen állnak, és lábbal hajtható. Eléje egy asztalt helyezve, azon írva, a fokok számától függő számú könyvet lehet egyszerre használni: olvasás, írás, jegyzetelés. Az ősnyomtatványnak nem volt címlapja, tartalomjegyzéke, a *kolofón*ban közölték a szerzőségi, és a kiadási adatokat (ha egyáltalán). Folyamatosan alakul ki a fejezetekre tagolás, a bekezdések megkülönböztetése, a főszöveg, a kommentár és a jegyzet formai elkülönítése. Ezután a mutatók: a könyvben szereplő témák, sokszor egyes szavak, majd külön a személynevek, a helynevek. A *konkordancia* mint műfaj, létezett a középkorban is, de most már önállóan is kiadtak olyan konkordanciát, amely mutatta, hogy a Bibliában az egyes szavak, kifejezések hol fordulnak elő. Külön szerzői szótárakat kezdtek csatolni egy-egy ókori szerző szövegkiadásaihoz. Ma már könnyű a digitális szövegben keresni (nem is olvassuk el a szöveget, ha keresünk benne valamit – ez olvasástörténetileg érdekes jelenség), de a korai újkorban egy-egy kifejezés, mondás megtalálásához sokszor teljes könyveket többször elolvastak. Aldus Manutius Velencében olyan betűt metszett, amely lehetővé tette az egészen kicsiny forma kialakítását. Nem minden betűforma kicsinyíthető le úgy, hogy olvasható legyen. Nem ő tért vissza először a római antikva, majd a *karoling maiuscula/minuscula* alapformához a könyvnyomdászatban, de az ő formája, metszéstechnikája tiszta, vékony vonalú betűt adott, ami kicsiny méretben is jól olvasható maradt. Ugyancsak ő alkotta az egyik legnépszerűbb görög betűkészletet is, az első kisméretű Arisztotelész *Összes művei* kiadásában.

A könyv formájának változása nem független az egyes korszakok szellemi áramlataitól, és így stíluskorszakaitól sem. A reneszánsz és a humanizmus az Isten képére teremtett ember optimizmusa abból a szempontból, hogy az ember meg tudja ismerni a teremtett világot, maga is alkot. Ezt az optimizmust sugallja a festmények színvilága, az épületek és ugyanígy a könyvek címlapjának szimmetriája. Az egyes díszítő elemek szimbolikus, emblemati-

kus értelműek, de világos jelentésűek, elhelyezésük nem bontja meg a szerkezetet, a betűk alkotta harmóniát. Az írásművek szerkezete már az alkotáskor rögzített, szinte minden az ókori műfajokra, műfaji előírásokra (*ars poetica*, *ars historica*) megy vissza. Például a történetírás újra az olyan tagolást követi, amely még elnevezésében is ötöd, nyolcad, vagy tized: *pentades*, *octades*, vagy *decades* (pl. Antonio Bonfini: *Rerum Hungaricarum decades*, vagyis a Magyarok története tíz fejezetben). A fejezetek kialakítására, a szöveg értelmes egységekre való tagolására ez is befolyással volt.

Említettük már azt a nemes, anyagi és szellemi hasznot egyaránt hozó versengést, amely a párizsi, bázeli, velencei és más nyomdák közt folyt az antik, kora keresztény és középkori, valamint a kortárs humanista szerzők kiadásában. Bázelen az Amerbach, a Frobenius, a Henricpetri családok, Johannes Oporinus, Petrus Perna, Párizsban Jodocus Badius, az Estienne (Stephanus), a Colines, a Petit (Parvus) családok, Velencében a Manutiusok, a Junták (Giunti), vagy Lyonban Sebastian Gryphius, Nürnbergben Anton Koberger és sokan mások vettek részt ebben. Ők nem egyszerűen vállalkozók voltak. Humanista nyomdászok, akik meg voltak győződve arról, hogy rendbe teszik az ókori, középkori romlott szövegben ránk maradt örökséget, lehetővé teszik a szövegek helyes értelmezését, és így a Biblia helyes értelmezését is. Távolról sem voltak ők jótékonykodó emberek. Ahhoz, hogy filológus, humanista hóbortjoknak, és elhivatottságuknak (és a többi, a környezetükben élő tudósoknak) szolgálni tudjanak, kiadói politikát alkottak. Ez egy XV. századtól folyamatosan kialakított könyvkiadási jelenség: próbálkoztak az uralkodóknál, a helyi hatóságoknál kizárólagos jogot (*privilegium*) szerezni a helyi iskolai könyvek kiadására (sok kellett, nem túl igényes minőségben, biztos piaci háttérrel). Ugyanígy a helyi egyházi szerkezetben használt könyvekre is: szerkönyvek (*Missale*, *Breviarium*, *Antiphonale*, majd később az érvényes zsinati rendelkezések, amelyeknek minden plébánián ott kellett lenniük), a protestánsoknál az istentiszteleti rend, az Agenda, vagy az egyházszervezeti rend (*Kirchenordnung*), vagy éppen az énekeskönyvek kiadására. Vagy kiadtak népszerű olvasmányokat, amelyek sok példányban, olcsón elkelték. A haszon egy részét visszaforgatták a tudományos kiadásba, persze a mecénásra ekkor is szükség volt. A mecénás, vagy a családja az előszóban dicsőült meg. Ma, sok száz év múltán is tudjuk, hogy bizonyos család őse milyen komolyan támogatta a kultúrát, a tudományt. Ezt az örökkévaló hírnevet akarták akkor, és – tegyük hozzá –, ezek az emberek még általában felelős politikusok voltak, beleértve a kulturális politikát is. Nem négy évre választották őket, hogy az alatt gazdagodjanak meg, és a gazdálkodásban sem volt az a téveszme, hogy minden gazdasági akciónak nyereségesnek kell lenni. Ők gazdálkodtak, nem raboltak.

A könyv történetében oly fontos szerepet játszó reformáció – ahogy említettem – többes gyökerű: az egyházon belül örököse annak a XIII. századi kolduló rendi felfogásnak, amely az evangéliumi szegénységre mutat, és az elmélyült, egyéni vallásosság fontosságát hangsúlyozza. Örököse azoknak a mozgalmaknak, amelyeket a *devotio moderna* kifejezéssel jellemeztünk az előbbiekben, John Wycliff, Jan Hus, vagy a Közös Élet Testvérisége fémjelzte gondolkodásmódnak. Egyházon kívülről örököse a humanizmusnak is.

Összességében örököse a kora kereszténységnek, és nem véletlen, hogy a protestantizmus gondolköre több elemében a középkor elé nyúlik vissza. Történetszemléletében például: szakít a reneszánsz gondolkodás olyan emberszemléletével, amely az embert Isten köznapi képének tartja. Újra világ-történelmet írnak (Johannes Carion, Philipp Melachthon), hogy a történelmi korszakok változása mögötti isteni szándékot mutassák ki. A Biblia Dániel könyvére visszamenő, ciklikus történetszemlélet ez, a négy birodalom változásáról, amelyben a negyedik Isten eljövendő országa. Ezért a *chiliasmus*, az ezer éves birodalom várása, az egyik fontos eleme ennek a történetszemléletnek. A török előrenyomulását nem gazdasági, politikai érdekekkel, uralkodók, hadvezérek (emberek) tetteivel magyarázzák, hanem Isten ostoraként (*Turca Dei flagellum*), a bűnök megtorlásával. De Martin Luther nézeteinek a központjában, a már többször említett *Sola Fide*, *Sola Scriptura* (egyedül a hit, és az Írás=Biblia által) tan áll. Az ember higgyen mélyen Istenben, hitének forrása pedig a Biblia. Nem annak magyarázatai, az egyházatyák írásai, vagy a papok konferenciái, a zsinatok határozatai. A hívő és az Isten közé nem kell egy harmadik személy a bűnök bocsánatában (egyetemes papság elve), ezért nem kell gyónni, és az Úrvacsora (*Eucharisztia*, *Coena Domini*, *Abendmahl*) vételekor (katolikusoknál ezt áldozásnak mondják), a lelkész szerepe csak ezek kiszolgálására szorítkozik. A pap funkciót veszít, de Luther felruházza a tanító szereppel. A prédikáció, a bibliai helyek magyarázata hangsúlyosabbá válik az istentiszteleten, ahol a hívek énekükkel aktívan részt vesznek. A zsoltárok, egyházi énekek világnézeti összefoglaló tanszövegek. Ezeket fejből, sokszor énekelve, a gyülekezet tanul.

A protestantizmus tehát a nyugati kereszténység részeként jött létre, és rövid fél évszázad alatt négy egyházat, és folyamatosan számos teológiai irányzatot, egyházszervezeti modellt hozott létre. Luther egyháza, az evangélikus egyház (lutheránus), Jean Calvin és Ulrich Zwingli svájci (helvét) egyháza a református (kálvinista), az egyetemes papság és a felnőttkereszttség gondolatát továbbvivő Thomas Münzeré az anabaptista, és számos nonkonformista gondolkodó hatására (Miguel Servet, Giorgio Biandrata, Francesco Stancaro) eljutottak oda, hogy a szűznemzés tanát vitatva, Jézust nem Isten

fiának (vagyis nem istennek) tartva kialakult az unitárius egyház. Ez a teológiai gondolkodás racionalizációjának folyamata.

Ezek a tanok, megvalósításuk, minden elemükben könyvet, sok könyvet, könyvtárakat, és olvasást igényeltek. Philipp Melanchthon teljes vertikumú iskolai programot hirdetett, az elemitől az egyetemig; tankönyvekkel minden szintre. Luther maga írta a katekizmust, az elemi vallásismeretek tankönyvét. Új egyházi rendtartás kellett (Johannes Bugenhagen), új egyházjog, *Agenda*, beszédgyűjtemények (*Postilla*) tengere. És persze az óceán: hitvita irodalom. Aztán a letisztult teológiai alapkönyvet. De az egyszerű hívő akkor tud elmélyülni, ha megérti, tudja a hitét. Anyanyelven érti igazán: a fordítások (Biblia, egyházatyák közül a belső vallásosság apostolai: Szent Ágoston *Valomásai*, Szent Bernát jegyes misztikája, a ferences gondolkodók) száma megugrik, és a műfaji mintákon friss alkotások ezrei keletkeznek.

A XV. században, Európában megjelent kb. 30 ezer könyv, a XVI. században 500 ezer, és a XVII. században már meghaladta az 1 milliót a kiadott címek száma. Hiszen a katolikus oldal mindenre válaszolt: a Tridenti zsinat újra rendezte a sorokat (1545–1563), és ugyan tiltotta a szent szövegek vernakuláris fordításait, de a mise reformját elhatározta és véghezvitte. A gyülekezetek aktívan vettek részt a misén (énekeltek = énekeskönyv), a prédikáció hangsúlyosabb lett (*Postilla*, *Sermones*), a belső vallásosságot elmélyítő műfajokban rengeteg újfajta alkotás keletkezett (új szellemi, teológiai áramlatok, például a janzenizmus a XVII–XVIII. században, párhuzamosan a lutheranizmuson belüli pietizmussal). Új rendek születtek: a jezsuita, amely a missziókban járt elől a világban, de Európában is, továbbá a hitvitákban. Az ifjúság nevelésére is hangsúlyt fektettek a jezsuiták, de népszerűbbek lettek a piaristák.

9. A felfedezések öröksége és a XVII. század öröksége

1492. Olyan dátum, amelyet nem csupán Vangelis (Vangélisz Papathanasziú) közismert zeneszámából kell ismerni. Amerika felfedezésének dátuma, de az európai kontinens szempontjából rövidtávon a legfontosabb, a Spanyol Királyság létrejötte. Sokféle szempontból értékelendő az Ibériai-félszigeten az arab világ jelenléte. Azt hiszem azonban, hogy Titus Burckhardt könyvének címét vegyük komolyan: *Kristályparadicsom*. Ebben a kristályparadicsomban az iszlám, a zsidó és a keresztény kultúra a katarokéra emlékeztető termékenységgel volt együtt. Igazi közvetítő, hagyományokat vegyítő kohó. (Napjainkban számos regény témája a templomos lovagrend egy csoportjának a viselkedése, amelynek tagjai a Közel-Keleten az iszlám kultúrával való együttélésben számos előnyt láttak, az egymástól tanulást pedig kifejezetten fontosnak tartották.²⁶) Ez a termékeny együttélés szűnt meg a katolikus királyok uralma alatt. Az iszlám kultúra persze, az oszmán hatalmi törekvések mentén ezután Európa másik oldalán próbálkozott, sikerrel „együtt élni”. A Habsburg harapófogóba került Francia Királyság egészen a XVIII. század elejéig, a spanyol örökösödési háború befejezéséig (1713) az Oszmán Birodalomnak a politika logikája szerinti „természetes” szövetségese lett. Kis hazánk szomorú sorsát ugyan mindig magának köszönheti, de azért a nagyhatalmi környezet a fenti formán éppen kedvezett a belső tönkretevő erőknek.

A XVI. században a nyugati kereszténységben szakadás következett be, ami véres háborúkat eredményezett (Német Parasztháború, a maga műfajteremtő erejével (Hírlap = Neue Zeitung), Francia Vallásháború (Hírlap = *Placard*, *Canard*, avagy Kacsa). Közben Európa felfedezte a világot. Olyan mértékű ismeretanyaggal kellett szembesülnie az európai embernek, alko-

²⁶ Lásd például Bernard Minier 2014: *Testvériség*. Budapest, Gabo.

tóknak, kiadóknak, és olvasóknak, hogy szertefoszlott az álom: az ember képes megismerni a teremtet világot, a teremtet. A következmény egy új életérzés, a manierista lett. Ez fejeződik ki a manierista festmény sötét színeiben, összeomlott szimmetriájában, a versek szétesett szerkezetében, a filozófiában az antik sztoikus hagyomány felé fordulásban. A tudományos szkepticizmus is (ebben a logikában) manierista jelenség.

A barokk már a kompromisszum: az ember, az öntudatos, megalkuszik Istennel. Kijelöli a határait: határon belül az ember alkotja a rendet, a világ megmarad Istennek. A főúr levágatja a bokrokat, fákat mértani formákra, labirintust terveztet, amelynek kulcsát ő ismeri. A kerítésen túl burjánozhat Isten sokfélesége. A templom előtti teret, az udvarházba vezető utat úgy alakítják, hogy a hívó, a betérő elé két hívó kar nyúljon (lépcső, kocsifelhajtó), azt mondván „gyere be, itt megnyugszol, megpihensz”. A vers, költő által alkotott szerkezetét fel kell ismerni, hogy megfejthessük üzenetét. Seneca pesszimista (öngyilkossáig vivő) sztoicizmusa mellé, oda állítják Epiktétoszt („*Vannak dolgok, melyek hatalmunkban vannak, s vannak, amelyek nincsenek*”), és Marcus Aurelius császár életét, mondván: a mi határainkon belül kötelesek vagyunk aktívak lenni, erkölcsösen cselekedni, munkálkodni. A sors helyett Isten irányít bennünket. Megszületik a XVI. század végének évszázadokra ható erkölcsfilozófiája, a keresztény újsztoicizmus (Justus Lipsius), nem függetlenül a kálvinista erkölctől.

A hatalmas tömegű új természeti, tudományos ismeret kinőtte Arisztotelészt, új logikai rendet kívánt (Petrus Ramus), az ismeretek újfajta elrendezését (Francis Bacon: *Novum Organon*), vagyis tanítási módot (Bartholomaeus Keckermann, Johannes Amos Comenius). Újfajta világlátást: a csillagok felé (Nicolaus Copernicus), vagy az ember emberségéről, a humánusmóról: a megismert „vadak” a világban (pl. indiánok) ugyanolyan emberek, nem keresztények, nem civilizáltak. Bartolomeus Las Casas felveti a kultúra és civilizáció másságát a XVI. században. (Ezt a gondolatot Voltaire és Schiller alakítja regénnyé, esztétikává, megteremtve a romantikus gondolkodás alapján (XVIII. század), és adva nekünk Vörösmarty völgyi lányát, Jókai Noémiét a Duna szigetén (XIX. század), a hippiket a XX., és magunk vágyait a XXI. században.)

De ne szaladjunk előre. A XVI. század végére kialakul a tudományos peszsimizmus a megismerés, a rendszerezhetőség kapcsán, amely egyben az *auctoritas* új felfogása is. Az állandó kérdésfeltevés is szkeptikus tulajdonság. Felfedezik a mikroszkópot, és a teleszkópot: kinyílik a mikro-, és a makrovilág (XVII. század legeleje). Megszületik a racionalista filozófia (Marin Mersenne, René Descartes). Descartes, és a kartézianusok (Descartes latin neve: Cartesius) nem egyszerűen a „gondolkodom, tehát vagyok” (*cogito*

ergo sum) gondolati sűrítményig (*essentia*) jutnak el az ember megismerésében, hanem programot adnak a szaktudományos specializálódásra is. Szerintük ez a megoldás a megismerésben való továbblépésre. Mások az enciklopédikus összefoglalás, a szintézis útját választják. Athanasius Kircher, majd szűkebb területen, nem polihisztorként (vagy számomra nagyon szimpatikus megjelölésként: az *utolsó humanistaként*), mint Pierre Bayle.

A felvilágosodás új optimizmusa (melynek művészeti kifejeződése az új szimmetria, a klasszicizmus) ebből a két gyökérből sokat vesz magához: a specializálódott mély ismeretekből, és az enciklopédia gondolatából. A felvilágosult tudós már nem humanista, hanem csoportmunkás (team). A Nagy Francia Enciklopédia ezért is olyan sikeres.

Eljutottunk tehát a humanizmus és a felvilágosodás határára, és ne higgyük, hogy elhagytuk a könyvet. A könyv ugyanis közben stílselemeiben éppúgy követte ezeket a szellemi áramlatokat, mint tartalmában. Persze, a könyv földrajza átrendeződött. Itáliában Velence, Bologna, Firenze mellett Róma vált a nagyüzemek helyévé. A XVI. század során felépül Vatikán mellé az Urbs, Giovanni Lorenzo Bernini, és Francesco Borromini Rómája, több száz nyomdaüzemmel. Ezek nem csak Itáliát, Európát, hanem a világot látták el könyvekkel. Örmény és más ábécék betűkészletét is megalkották ehhez.

A protestáns központok a nagy reformátorok tartózkodási helyén, egyetemi városokban alakultak ki: Wittenberg, Heidelberg. A német fejedelemségek mindegyikében számos nyomdász tevékenykedett, a vásárok szerepe a könyvek és eszmék cseréjében megnőtt (Frankfurt am Main, Lipcse/Leipzig). A Német fejedelemségek földrajzában, vallási megosztásában nagy átrendeződés zajlott le a Harmincéves Háború (1618–1648) alatt, amikor a teljes német terület (Kelet-Poroszországtól, vagyis a mai Észtországtól, Lettországtól, és Sziléziától, vagyis a mai Dél-Lengyelországtól (Wroclaw/Breslau) kezdve, a megszűnt Pfalzig, aztán Lotharingiáig (ma Franciaország). A lakosság közel 30%-a(!) is elpusztult eközben.

A XVI. századi kálvinista (református) egyetemek (Bázel, Zürich) mellé a XVII. században az Észak-Németalföld (1575-től önállóvá vált a spanyol koronától, így alakult ki Belgium és a mai Hollandia) vált nagyon jelentőssé, nem mellesleg azért, mert Hollandia gyarmatbirodalma révén nem egyszerűen gazdag lett, hanem a legfrissebb természettudományos ismeretek gyűjtőhelyévé is vált. Megalakult Leiden, Utrecht, Franeker és Groningen egyeteme, otthon adva számos kelet-európai, így magyar diáknak is. Ezek a városok, Amszterdammal együtt, jelentős nyomdaipari központok lettek (Elsevir, Blaeu, Janson stb. családok).

Az 1492-ben egyesült hispániai királyságok – ahogy említettem – a XVI. században váltak Spanyol Királysággá, Habsburg korona alatt (a spanyol örökösödési háború, 1713 után Bourbon családé a korona). Salamanca, Cordova mellett, az új központ, Madrid, és persze az egyetemi városok tudtak komoly nyomdászatot kialakítani, és ne feledjük, Antwerpen, Christoph Plantinnal és Jan Moretusszal együtt spanyol alattvaló maradt. A gyarmatokról beáramló nemesfém készlet kialakította ugyanakkor a vásárló Spanyolországot keltette életre: hatalmas könyvimportja Antwerpent és Lyon is táplálta.

Franciaország kétpólusú maradt (Párizs, Lyon), főleg, ami a tudományos könyvet, és a napi vallásgyakorlat köteteit illeti. A vidéki központok (főként Angers) ugyanakkor a már egyre inkább olvasni tudó lakosság számára kínálta a kis füzet sorozatokat, a *Bibliothèque Bleue*-t (Kék könyvtár – kicsi, indigókék színű füzetek).

Ezek a középkori lovagtörténeteken túl, híres brigantikról, nagy hírt felvert szerelmi eseteken át, kisebb históriákat közöltek. Még a ma tudományos népszerűsítő irodalom körébe sorolt kis kötetek is megfértek a sorozatban. Ezeket a füzetkéket házalók terjesztették a kisvárosokban, falvakban, sokszor ugyanazok, akik a rongyot gyűjtötték a papírmalmok számára. Ez a műfaj úgy terjedt Európában, ahogy a társadalomban emelkedett az olvasók száma. És mindig az illető közönség anyanyelvére fordítva. Így találkozunk ugyanazokkal a történetekkel a szerb irodalomban, a Budai Királyi Nyomda kiadványaként (igaz olasz szerzőséggel) a XIX. század elején, vagy észtül Tallinban (Reval), a XIX. század közepén. Magyarországon a XVIII. század közepétől jelennek meg ilyenek, és majd a XIX. század második felében töltődik fel a sorozat komolyabb minőségű irodalommal (Jókai és Mikszáth is írt ilyeneket).

Anglia története a XVI–XVII. században a fényes elszigeteltség (*splendid isolation*) kiépítésének a folyamata. (Ez a mai napig következetesen fenntartott angol álláspont, s mindaddig így lesz, amíg valamilyen eszközzel fenn tudják tartani a külső finanszírozást: rabló gyarmatosítás, vagy éppen kamatok, digitális gyarmatosítás.) Nem egyszerűen gazdasági, illetve politikai elszigetelésről van szó. Az angol könyvkiadás irányítása is a királlyal kezdődik/végződik. A kiadók egy céh-szerű szervezetbe, a *Stationers' Company*ba szerveződtek. Így privilégiumokat kaptak, amiért persze fizettek a királynak. VIII. Henrik lépésként kizárta a konkurenciát. Megtiltotta nem angol alattvaló nyomda alapítását, majd nem angol alattvaló nem kereskedhetett könyvvel a szigeten. Ez komoly jogbiztonság volt az angol vállalkozók számára. Éltek és visszaéltek vele. Az angol könyv nem tartozott a XVI. században sem technikai minőségben, sem a klasszikus szövegkiadások szövegállapotát

tekintve a jobbak közé. Viszont a könyves jogi szabályozás itt született: a kiadó joga először, majd a XVII. század végére folyamatosan a szerzői jog. Az angol könyvkiadás központjai logikusan London mellett az egyetemi városok, Cambridge, Oxford voltak. Ez utóbbiak tudományos színvonala hagyományosan magas volt, a természettudományos kutatásokban élen jártak Európában. Köszönhetően annak is, hogy a hatalmas gyarmatbirodalom állandó újdonsággal, kutató terepül szolgált. A könyv földrajza egyértelmű bővülést hozott, meghagyva a nyelvterületenkénti különbségeket a nagyobb, illetve kisebb nyomdai termelést nyújtó városok között. Míg Franciaország két-pólusú maradt, addig a német nyelvterület sok, hasonló nagyságú nyomdai központot tudhatott magáénak.

A kora újkorban – erről már volt szó – az ember kiábrándult önmaga megismerő erejéből. A földrajzi felfedezések utáni új információk mennyisége akkora volt, hogy szétfeszítette az addigi logikai kereteket, ismeretelrendezési módokat. A barokk ember kompromisszumot kötött, és csupán a maga világát megismerve, annak szabályait újrendezve, az Isten nagyvilágát tisztelve élt. Igaz, a reformáció nem egyszerűen a műveltebb emberek számának emelésével, de a teológiában is az emberközeli kérdésfeltevés kezdeményezésével a racionalizmus irányába mozdította el az emberi gondolkozás. A reformáció, majd a katolicizmus belső megújítása mérhetetlen mennyiségű könyvet igényelt. Az említett információ tömeg pusztta rögzítése is. Nem csoda, hogy az előző nyomdász-, és tudósgenerációk által kiadott szövegeket újabb filológiai megközelítéssel rendezték sajtó alá.

10. A felvilágosodás öröksége

Az európai politika történetében három alapvető „Európai rendezés”-t ismerünk a most tárgyalt korszakban. Ha tetszik – bár nem szerencsés politika-, gazdaságtörténeti eseményeket, kategóriákat a művészet-, vagy éppen a művelődéstörténeti jelenségekkel keverni – a korai felvilágosodás kezdetén, a XVII. század közepén (1648), a westfáliai béke az első ilyen, majd a spanyol örökösödési háború lezárása (1713) az utrechti béke, és a harmadik Bonaparte Napóleon végső bukása utáni rendezés, a Bécsi Kongresszus (1814–15). Csak a miheztartás végett említem, hogy a Magyar Királyság egyik békeszerződésben sem volt tétel. Az erdélyi diplomácia sikere volt ugyan, hogy az Erdélyi Fejedelemség a westfáliai békében külön említést kapott, de a Habsburg Birodalom részeként élő Nagyfejedelemség már egyik későbbiben sem fordul elő. A korai felvilágosodástól a romantikáig jutunk el tehát a korszak nyugat-európai művelődéstörténetében, Közép-Európa azonban – főleg történelmi (politikai, gazdasági) okokból – „késében” volt/van. A közép-európai barokk főbb alkotásai a XVIII. században születtek, a XVIII. század vége, XIX. század eleje pedig éppen ebben a régióban a felvilágosodás és a korai romantika korszaka. Azt hiszem röviden éltünk csak „ész istennő nevében”, vagyis a Felvilágosodás jegyében. (Ezért is dől be – a korrupt alaptermészet mellett – a régió politikusi állásait betöltő kör (nem politikusok) az álpragmatikus manipulációnak, ami „racionálisnak” tűnő megoldásokat ígér.)

Nagyon érdekes, ahogy a Felvilágosodás és a klasszicizmus a megelőző korok hagyományait értelmezi. A manierista szkepticizmus után az európai gondolkodás egy újabb „reneszánsz” korszakát kezdte élni (persze ez a barokk gondolkodás alapvetően – ahogy említettem – az embernek az Istennel kötött kompromisszumán alapul). Ezzel a megfogalmazással utalni akarok Arnold Hauser manierizmus elméletére is, illetve arra a gondolatára, hogy az európai gondolkodás és művészet története reneszánszok és manierizmusok váltakozásának a históriája. Az „Enciklopédiá”-t megteremtteni tudó értelmiségi kör, a tudósok együttes munkájával a XVIII. század végéig rengeteg olyan tézist igazolt mérésekkel, amelyekről a megelőző korok gondolkodó csak spekulatív alapon, vagy éppen matematikai számítások alapján. Jó példa erre a Nap központú (*heliocentrikus*) világnézet. A III. századi szamoszi Arisztarhosz vetette fel ezt (elképzelését az *Agora* című filmben Hypatia, a

filozófus nő képviseli), majd Nikolausz Kopernikusz (latinosan Nicolaus Copernicus, lengyelül Mikołaj Kopernik, 1473–1543) matematikailag igazolta. Az ő követői közül kiemelkedik új számításokkal Isaac Newton (1642–1726), majd James Bradley (1693–1762) parallax elmélete tette köznapilag is elfogadottá ezt a szemléletet.

A XVIII. század végére, a Föld felfedezése után megismert hatalmas tényanyagot új rendszerekbe foglalták. Ilyeneket ma is használunk, hiszen Carl von Linné (1707–1778) növény rendszertana, vagy az elemek periódusos rendszere megalapozása a német kémikus, Johann Wolfgang Döbereiner (1780–1849) által. A Felfedezéseknek köszönhető az is, hogy az európai ember megtudta, más lények is élnek a bolygón, akik emberek. Már a XVI. században többen felemelték a szavukat az ellen a brutalitás ellen, amellyel velük a hódítók bántak. Egyben arra is fény derült, hogy sok területen hatalmas hagyománya van a tudásnak, és a szokások olyan kincsestárával lehet megismerkedni, amelyekből az európai ember is épülhet. Természetes kérdésfeltevésnek tűnt, hogy mitől más egy európai ember, mint az afrikai, vagy éppen indián. És így a kultúra és civilizáció kérdései is előtérbe kerültek. Mitől kulturált egy ember, és mitől civilizált? Melyik ember a jobb a kettő közül? Melyik teremtett maga köré jobb világot? Montesquieu történetfilozófiájában már magától értetődő helye van a földrajzi determinizmusnak, vagyis annak a gondolatnak, hogy az egyes népek története földrajzi elhelyezkedésükkel szorosan összefügg. Voltaire hősévé keresteti a tökéletes világot (*Candide* vagy *Az optimizmus*), és a *Vadember* című regénye is hasonló indíttatásból keletkezett.

A kultúráról és a civilizációról való gondolkodás, különösen abban az összefüggésben, hogy mi teszi emberré az embert (a gondolkodás, a munka, a kommunikáció képessége?), a XVIII–XIX. század fordulójának európai értelmiség ismét az antik kultúra felé fordította. Az új „reneszánsz” korszakban újra olvasták, és új kritikai szövegkiadás sorozatokban értelmezték a görög és a római szövegemlékeket. Az európai értelmiség rádöbbsent, hogy kultúrájának egyik bölcsője, Görögország, még török uralom alatt él, az ókori emlékek túlnyomó része semmivé vált. (Emlékezzünk, a XI – XII. századi kulturális változások kapcsán is említettem a görög kultúra iránti érdeklődést, a keresztres háborúkkal összefüggésben.) Ezért is került az „igazi görögség” kérdése a kulturális örökségről való kezdeti, XIX. század eleji gondolkodás homlokterébe. A bevezetőben említettem Prosper Mérimée személyét, és tevékenységét a műemlékek felmérésével, és metszeteken való közreadását tekintve. Egy francia diplomata, a Francia Királyság Konstantinápolyba akkreditált nagykövete, Marie-Gabriel-Florent-Auguste de Choiseul-Gouffier

(1752–1817) bejárta a görög szigeteket. Útleírását két vaskos kötetben, számtalan metszettel, az antik emlékek ábrázolásával adta közre.

Nagyon fontos, hogy ebben, az európai kultúra gyökereire való visszanézésben Európa felfedezte, hogy kultúrájának szerves része a zsidó művelődés is. Ezzel összefüggésben elég, ha Lessing *Bölcs Nátánjára* utalok, de a legfontosabb Moses Mendelssohn (1729–1786) személye, aki a német és a zsidó kultúra kölcsönös elfogadtatásáért a legtöbbet tette a korban.

Amíg az értelmiség próbált átfogó képet adni arról az Európáról, amelynek görög, zsidó és római alapjain keresztény kultúra jött létre, addig a társadalmi változások, az anyagi érdekeltség és a hatalmi szándék a harmadik rend törekvésit igazolta. A keresztény egyházak nem tudták rugalmasan követni azokat a változásokat, amelyet a társadalom tőlük megkívánt. A protestáns egyházakon belül már rövid száz évvel a reformáció kezdeteitől megszületett az a szellemi áramlat, amely komoly kritikával illette azt az egyházat (mint intézményt), amely azért jött létre, hogy ne legyen olyan, mint amelynek ellenében megszervezték. A pietizmus Johann Arndt (1555–1621) teológiai alapvetésén született, Jacob Spener (1635–1705) alkotott ez alapján rendszert, majd August Hermann Francke (1663–1727) a XVIII. század elején az elvek gyakorlati megvalósításában jeleskedett. Árvaházat alapított, majd elemi iskolát, szakiskolákat, gimnáziumot, teológiai kart, és öregek otthonát, vagyis az idősekkel is foglalkozott. Ezek mellett komoly európai, oroszországi, indiai és amerikai missziókat is szervezett. A pietista pedagógiától, a pietista építészeti stílusig teljes rendszert hoztak létre. Ez a vallási megújulási mozgalom nagy hatással volt a kálvinista egyházra is. Hasonlóan a katolikus egyházon belül, amely egyház a tridenti zsinaton újjá szervezte magát, egy Arndt-kortárs Cornelius Jansenius (1585–1638) hasonló kegyességi mozgalmat indított, amely igazán jelentőssé ugyancsak a XVIII. században vált Európa középső részein. A XVIII. század katolikus teológiai gondolkodásban is több olyan szellemi áramlat tűnt fel, amely az egyház életének megújítását próbálta elvi alapokkal segíteni. A világi egyház vezetői számos esetben, mindenütt Európában, komoly erőfeszítéseket tettek a kultúra polgári nyilvánosságának megteremtésében. Több nyilvános könyvtár (Avignontól Egerig) püspökön alapítottak. Számos szerzetesrend foglalkozott az ifjúság nevelésével, köztük a legsikeresebb a piarista rend volt.

A kulturális örökség feltárásának és összegyűjtésének, ezen keresztül megőrzésének és áthagyományozásának intézményi köre is kitágult. A levéltárak már régen elváltak a könyvtáraktól, a XVIII. században egy nagy levéltár rendezési hullámról beszélhetünk, amelynek keretében számba vették a megelőző korok iratanyagát. Részen azért, hogy a spanyol örökösödési háború, illetve a török visszaszorítása után az új tulajdonosi szerkezet kialakul-

hasson Európában, és már a történeti kutatások segítése is szempontként jelentkezett, főként a század második felében. A források feltárására alapozódó történetírás első művei is megjelentek, elindultak az első nagy *documenta* sorozatok is. Nem csupán a szentek életrajzait, az életükre és a csodákra vonatkozó forrásokat adták közre (*acta sanctorum*), hanem a nemzetté válás folyamatába illeszkedően kialakult a *patrioticum* kutatás, és gyűjtés is. Egy-egy kulturális közösség nyelvi és kulturális összetartozásának dokumentációja.

A könyvtárak nyelvi összetétele, tartalmi rendje (*ordo librorum*) is megváltozott, az említett *patrioticum* dokumentáció már egyre több helyen külön tartalmi csoportosításként jelent meg. A könyvtárak építésében, a dekorációban igyekeztek az antik és középkori örökség jellegzetes, és emblematisztikus figurái mellett egy újfajta tudományos térképet bemutatni (*ordo scientiarum*). Ezen túlmenően a „hazai”, majd egyre inkább „nemzeti” múlt figuráit és az egyetemes tudomány alakjait együttesen felmutatni. A legjobb példa erre az egeri Lyceum épület dísztermének, kápolnájának és könyvtártermének egységes ikonográfiai programja.

A tudósok hálózatban dolgoztak. A tudós levelezés olyan nagyméretűvé vált, hogy nem bizonyult elég hatékonynak. Ha mondjuk egy nápolyi csillagász megfigyeléseiről beszámolt egy egerinek, és kérdéseket tett fel, a levelet az egeri lemásolta sok példányban, tovább küldte Európa számos országába, a kérdéseket is továbbította. A XVII–XVIII. században létrejött tudományos intézmények, akadémiák ezért inkább megalkották a tudományos folyóirat műfaját. A tudós így megírta a megfigyelései eredményét, kiadták, és a folyóirat következő számaiban bárki hozzászólhatott a kérdéshez. Ez a fordulat a tudományos kommunikációban ugyancsak azt a tendenciát erősítette, hogy a kultúra, sőt a tudomány is polgárisodott, nyilvánosabbá vált.

A könyvkiadás is specializálódott. Egyrészt szétvált a kiadó és a nyomda, majd még a könyvkereskedő is önálló szakma lett. Voltak, akik egyetlen tudomány szolgáltatását tartották megfelelő kiadói stratégiának (ez persze nagyon kockázatos dolog volt). Egyes egyetemek, egyes akadémiák külön kiadó családokat tartottak el, biztosítva számukra a kiadandó szöveget, és a vásárlói közönséget is.

A század közepétől a felvilágosodás hatására és a polgárság változó igényeihez igazodva a klasszicista könyv vált divatosszá: újfajta antikva betű (máig él), a címlapon (olykor a könyvben is) jórészt csak tipográfiai elemek, rövid címek, kevés illusztráció; az egész az egyszerűség, a szabályosság, a harmónia jellemzi.

A polgárosodás előrehaladása, az európai civilizáció területi kiterjedése; a felvilágosodás eszmei mozgalma, a nemzeti gondolat jelentkezése, az anyanyelvűség előtérbe kerülése; a természettudományok, a filozófia új eredményei, a szépirodalmi alkotások ugrásszerű számbeli növekedése és színvonalbeli differenciálódása előnyösen befolyásolták a könyvkultúra fejlődését. A nyomdászat, a könyvkiadás földrajzilag tovább terjedt, mennyiségileg számottevően nőtt. Kidolgozták a tipográfiai pontrendszert (a szabványos betűméreteket), fontos technikai újítás a sztereotípa (tömöntés). A nyomdászat és a könyvkiadás egyre inkább üzleti vállalkozássá erősödött. Megszaporodtak a világi témájú művek és az anyanyelvű munkák; új könyvtípusok alakultak ki (brosúra, almanach stb.). Továbbélt ugyanakkor a cenzúra és a privilégiumok rendszere, Angliában (1695) és Franciaországban (1789) viszont mindkettőt eltörölték, Hollandiában és az Amerikai Egyesült Államokban szintén biztosították a sajtószabadságot. A könyvkereskedelem önállósult, végérvényesen kifejlődött az úgynevezett szortiment könyvkereskedelem (a kereskedő bizományba veszi át a könyvet).

A könyvkultúra XVIII. század végi és XIX. század eleji fejlődésének (és ez vonatkozik az időszakai sajtóra is) szembeötlő jellemzője az olvasóközönség gyors gyarapodása és erőteljes differenciálódása. A tankötelezettség bevezetése magával hozta az írni-olvasni tudók számának és arányának növekedését. Az iskolázottsági szint emelkedése, az urbanizáció, a nyilvánosság gondolatának előtérbe nyomulása, az értelmiségi és az úgynevezett alkalmazotti, hivatalnoki réteg megerősödése, a szórakozási igény erőteljes kibontakozása stb. azzal járt, hogy az olvasás társadalmi méretűvé vált, az emberek új és újfajta olvasmányanyagot kívántak. A civilizált emberiség az úgynevezett intenzív olvasási korszakba lépett át. A jelenség időben gyakorlatilag egybeesett a könyvelőállítás technológiai forradalmával, a gépi nyomtatás létrejöttével.

A felvilágosult abszolutizmus olyan jelenség, amely az egyházhoz, a kultúra egyházi monopóliumához nagyon kritikusan viszonyult. Nem csupán II. József császár oszlatozott fel olyan rendeket, amelyek társadalmi hasznosságát megkérdőjelezte. A XVIII. század második felében Európa jelentős részén az egyházat kényszerítették, hogy társadalmi szerepvállalása jelentősebb legyen. A polgárságnak, a harmadik rendnek azonban ez már nem volt elég. Az első nagy áttörés a Francia Forradalom volt a polgárság hatalmi pozícióinak kiterjesztésében.

11. A magyarországi művelődés öröksége a XVI–XVIII. században

A korabeli Magyarország kulturális változásai alapján határozták meg későbbi sorsunkat. Máig ható következményei vannak annak, hogy a középkori európai nagyhatalom (Hungaria = a Magyar Királyság) darabjaira hullott. (Nekünk Trianon fáj, mert közelebb van, de Hungaria szétesztása a XVI. században történt, és a XVIII–XIX. században véglegesedett.) Az ország királyi Prágában, Bécsben tartották központi udvarukat, 1541 után nem lakott magyar király Budán. Horvátország részben a Török Birodalom része lett, a maradék önálló rendi gyűléssel (diéta, vagyis országgyűlés) intézte jogalkotását, amelynek követei részt vettek a főként Pozsonyban (egy felvidéki német város, Pressburg, ma: Bratislava, Szlovákia fővárosa) ülésező magyar rendi országgyűlésen. Erdély különvált, Erdélyi Fejedelemség néven, 1541 és 1690 közt, területéhez gyakran tartozott a Részek (*Partium Regni Hungariae*, Nagyvárad/Oradea központtal, Bihar, Szatmár, az Érmellék, Máramaros és a Szilágyság). A török kiűzése után, 1848-ig Erdély Habsburg nagyhercegség (*Grossfürstentum*), amelyet helytartók irányítanak. Erdély hivatalos nyelve a magyar volt, a Magyar-, és a Horvát Királyságban a latin. Ennek a ténynek meghatározó jelentősége volt a könyvkiadásban és az olvasmányműveltségben, de általában is a művelődés történetében.

A könyves intézményi rendszer (nyomdák, könyvtárak, könyvkötők, könyvkereskedők) alakulását nagyban befolyásolta az a tény, hogy katolikus Magyar Királyság a XVI. században jobbra háttérbe szorult. A lakosság többsége protestáns egyházakhoz tartozott, amelyek új intézményi szerkezetet hoztak létre. Ezt rombolta le a tizenöt éves háború, és az azt időben (nem következményként) követő rekatolizációs hullám. A XVIII. század elejére már többségi katolikus Magyar Királyságról beszélhetünk, és a protestáns egyházak háttérbe szorítása állami asszisztenciával, adminisztratív eszközökkel folyt tovább (például az értelmiség utánpótlásának meggátolása, *numerus clausus* bevezetése az egyetemre járást tekintve stb.).

Az írásbeliség használata jelentősen bővült a korai újkorban, de a lakosság nagyobb része így is analfabéta maradt. A hivatali íráshasználat mintáit a német városok adták, illetve a Királyság, Fejedelemség központi adminiszt-

rációja. A magán írásbeliség (levelezés, naplók, emlékiratok, irodalmi művek írása) szerepe, amellelt, hogy volumenében jelentősebb lett, nagyon komolyan számba veendő a nyomtatott könyvanyag kiegészítéseként. Nagyon kevés írásmű látott nyomdafestéket. A teljes XVIII. századi magyar irodalom nyomtatásban például soha sem jelent meg a mai napig. A helyzet a Kiegyezésig (1867) gyakorlatilag keveset változott, vagyis a megírt művek nagyobb részét senki sem olvasta, nem részesültek kortárs kritikában (és sajnos azóta sem olvasta jelentős részüket senki). A XIX. század első felében, Erdélyben nagyon sok pesti kiadványt (pl. Széchenyi István műveit) másoltak sok példányban, hogy hozzájussanak a szöveghez.

A kéziratosság nagyobb aránya a nyomtatásban megjelent művekhez képest (ami a teljes Közép-, és Kelet-Európára jellemző) azt is jelenti, hogy a másolási tevékenység is tovább élt. Kortárs módon, de az évszázadok alatti, generációról, generációra történő ismeretáthagyományozást tekintve is. A XVIII. század elején elkezdődött például a magyar vonatkozású dokumentumok módszeres gyűjtése. Párhuzamos ez a jelenség a Tudós Társaság, a majdani Akadémia megalapítását célzó törekvésekkel. Főurak is, de főleg történész tudósok gyűjtik ezeket az írásműveket, levéltári iratokat másolatban. Hatalmas másolatgyűjtemények alakultak így ki. Hevenesi Gábor, Bél Mátyás, Cornides Dániel, Pray György, Benkő József, és sokan mások vesznek részt ebben a folyamatban, de említhetjük Radvánszky Lászlót, vagy Ráday Gedeont, Teleki Sámuel is. A magyar történelem legfontosabb feldolgozásai nem jelentek meg a XIX. század második fele előtt, így csak a másolás maradt. Nagyon sok, kevés példányban létező nyomtatott munkát is másolnak. Cserei Mihály *Erdély története* például a XVIII. század végén több mint 300 példányban volt ismert. Fontos kiemelni azt, hogy a hungaricum fogalom akkor a Szent Koronához kötődött. A XIX. század elejéig a „nemzettudat” a „hungarus” tudattal volt azonos. A magyarországi szlovák magát „*slavo-hungarus*”-nak mondta, a *transylvanus*, vagyis erdélyi tudat pedig a korán keresztül kötődött a Magyar Királysághoz (nem közjogilag). Így az erdélyi szász polgár „*saxo-transylvanus*”-ként volt „*hungarus*”. E tekintetben a XIX. század első fele hozott igazán mélyreható változást. Fontos szimbóluma ennek a gondolkodásnak az a tény, hogy Széchenyi Ferenc 1802-ben nem „nemzeti könyvtárát”, hanem a „királyság könyvtárát” (*Bibliotheca Regnicolaris*) alapította meg. Így volt ezzel az értelmiségi, a polgár is, és így voltak azok a nyomdászok is, akik a XVI. századtól kezdve működtek az ország területén.

Buda török kézre kerülésével (1541) megszűnt a királyi udvar, és ezzel annak művelődésszervező, példaadó ereje is. A feladatot a főúri udvarok vették át (Zrínyi, Perényi, Bánffy, Nádasdy, Batthyány, Esterházy, Pálffy, Révay,

Rákóczi stb. családok). Erdélyben a fejedelmi udvar. Az 1658. évi tatár és török dúlásban ez is megsemmisült, ez után ugyancsak a főurakra lehetett csak számítani (Apafi, Bethlen, Teleki családok).

A másik fontos kulturális szerepvállaló a város volt. XVI–XVII. századi nyomdászattörténetünk lényegében a vándor-, a városi-, illetve a közvetlen főúri patronátus alatt működő nyomdák története. A másik, nyomdászattörténelmet formáló erő, az egyházak vetélkedése. Nem független ez sem a főuraktól, városoktól, sőt, ezek mindig egy-egy egyház támogatását is feladatnak tartották. A kiadott könyvanyag tartalmi összetétele azonban az egyházi erőviszonyokat is tükrözi. A magyarországi könyvkiadás mennyisége azonban messze elmarad a német vagy francia nyelvterületétől, vagy éppen az itáliaitól (a XVI. században nálunk nem egészen 1000 könyv jelent meg, a XVII. században több mint 5000; az említett területeken ezek a számok ennek százszorosát is meghaladják). Ennek a kicsi mennyiségnek az oka a papír drágasága, és a lakosság szegénysége. A szegény ember elhordja a ruháit, kevés a rongy. A papír ugyanis alapvetően rongyból készült, vagyis ahol erős a textilipar, olcsóbb a ruha, több a papíralapanyag. A magyarországi szerző tehát külföldön is megpróbált könyvet kiadni, az egyetemeken a szakdolgozat (disputációs, vagy tézis füzet) kiadása kötelező is volt. Ezért is fontos a magyarországi szerzők külföldi megjelenésének nyomon követése. A XVII. század végéig közel 10 000 magyarországi szerzőségű kiadványt tartunk számon az európai piacról.

A magyarországi vándor nyomdászok különböznek nyugat-európai társaiktól. A XV. század második felében csaknem valamennyi országban német nyomdászok alapítottak először nyomdát. Az *ars typographiae* újdonsága okán szereztek megrendeléseket, és jó üzletnek bizonyult. Magyarországon a megrendelés hiánya miatt is tovább vándorolt egy-egy nyomdász. Ilyen volt a XVI. században Johannes Manlius, Huszár Gál, vagy Bornemisza Péter vállalkozása is.

A városok nagyon kezdeményezőek voltak a nyomdák alapítása terén. Összefüggött ez azzal, hogy Martin Luther, az evangélikus egyház megszervezésével párhuzamosan meghirdette az új iskolai rendszer felépítését, és más, művelődési kérdésekben is a német nyelvterület főuraihoz, majd városi vezetőihez fordult. Ezekben kérte őket, hogy alapítsanak iskolákat, nyomdákat és közös használatú könyvtárakat. A végső cél a hitelveit tudatosan, értő módon elfogadó hívők közösségeinek a létrehozása. A magyarországi, többségükben német városok nagyon hamar többségi protestánssá, alapvetően lutheránussá lettek. Az első nyomdát 1525-ben alapították Nagyszébenben (Lukas Trapoldner és Valentinus Corvinus), majd hamarosan Brassóban (Johannes Honterus), Kolozsvárt (Georg Hoffgreff, Heltai Gáspár), Debre-

cenben (Huszár Gál), Bártfán (David Gutgesell) követi a példát. A debreceni 1561-ben alapított műhely az egyetlen, amelynek működése folyamatosnak mondható (az Alföldi Nyomda 2011-ben tehát 450 éves jubileumot ünnepelt). A XVII. században Bártfán (Jakob Klöss), Kassán, Lócsén (Brewer család), Pozsonyban és másutt is hosszabb-rövidebb ideig kiadtak könyveket. A német nyomdászok német környezetben sem adtak ki német könyveket. A behozatal olcsóbb volt. Csak akkor adtak ki német nyelven, ha valóban helyi kiadvány volt: alkalmi nyomtatvány, vagy a helyi egyház rendtartása. Biztosabb piaca volt a magyar, a román és az egyházi cseh, később szlovák könyveknek. Johannes Honterus Brassóban szép számmal adott ki antik szerzők latin és görög munkáit is, Heltai Gáspár Kolozsvárt pedig a magyar könyvek egyik legfontosabb kiadójává vált: széphistóriák sora mellett történeti műveket, a Biblia részeit, továbbá vallási vitairatokat jelentetett meg. A felsorolt nyomdák kivétel nélkül valamelyik protestáns felekezetet szolgálták, csakúgy, mint a gyulafehérvári fejedelmi (1623).

A főúri alapítású officinák is lutheránus vagy kálvinista lelkészek közreműködésével kezdték meg tevékenységüket. Nádasdy Tamás sárvári udvarában 1539-ben jelent meg az első teljes magyar Újszövetség Sylvester János fordításában (ez egyben az első magyar nyelvű magyarországi könyvünk), Batthyány Ferenc birtokközpontjaiban működtek a XVII. század eleji református nyomdák. Rákóczi Zsigmond fő patronátusa alatt létesült Vizsolyban műhely, Mantskovit Bálint itt adta ki az első teljes magyar Bibliát, a Károlyi Gáspár vezette fordítói kör munkája alapján (1590). Ezt nagy példányszámban azonban, Szenci Molnár Albert szövegjavításaival csak külföldi typographiai üzemek tudták sokszorozítani (Hanau, 1608; Oppenheim, 1612). Az 1656-ban alapított sárospataki kálvinista nyomda is családi alapítású: II. Rákóczi György és anyja, Loránffy Zsuzsánna, özvegy fejedelemasszony bábáskodása mellett jött létre. A fejedelem támogatása nélkül Szenci Kertész Ábrahám nagyváradi műhelye sem működött volna, ez utóbbinak a legnagyobb teljesítménye a második teljes hazai Biblia kiadása (1660).

A katolikus nyomdákban jelentek meg a hitviták pápista termékei. Az első ilyen Nagyszombatban Telegdi Miklós esztergomi érsek alapította, és maga is számos vitairat szerzője volt. A nagyszombati nyomda azonban újraalapítása után, Pázmány Péter érseksége idején erősödött meg, és vált a magyarországi felsőoktatás, és a katolikus egyház legfontosabb kiadó helyévé. A ferencesek is fontosnak tartották ezt a médiumot, Vimpácon, majd a XVII. században Csíksomlyón alakították ki nyomdájukat. Utóbbi helyen Kájoni János vezetésével könyvkötő műhelyt is berendeztek. Kájoninak köszönhető a XVII–XVIII. század legnagyobb hatású katolikus énekeskönyve is. A jezsuiták har-

ci eszközt is láttak a nyomdában: pozsonyi, majd kassai rendházuk mellett is működtettek egyet.

Nádasdy Ferenc és Esterházy Pál is komoly gondot fordított a könyvku-
ltúra fejlesztésére. Katolikus szellemiségű, az általános kulturális színvonalat
emelni kívánó programjukban a központi szerepet az általuk is propagált
Mária-kultusznak szánták. Ennek terjesztésében a jezsuiták mellett hangsú-
lyosan is a ferencesekre, illetve a szervitákra számítottak. Pázmány Péter
lelki tanítványaiként meg akarták mutatni a világnak, hogy a magyar történe-
lem nem a Habsburg Birodalom történetének alfejezete, hanem önálló állam-
, kultúra- és egyháztörténet. Ezért adattak ki magyar történeti, családtörté-
neti és magyar egyháztörténeti műveket itthon, és külföldön (Bécs, Nürn-
berg, Antwerpen) egyaránt.

Mindegyik erdélyi egyház szerette volna az egyre nagyobb számú román-
ságot a maga hitvallása szerint a nyugati kereszténység családjába fogadni. A
cirill betűs román könyvkiadás ezért is hozhatott eredményeket már a XVI.
században (Nagyszében, Brassó), majd a XVII. században is (Gyulafehérvár).
Alapvetően bibliai részek jelentek meg egyházi szláv, de még inkább román
nyelven. A fordítások egy része protestáns szellemű. I. és II. Rákóczi György
(kálvinista fejedelmek) adatták ki az első teljes román Újszövetséget (1648),
majd a román Zsoltárok könyvét is (1652).

A magyarországi nyomdászat történetének nemzetközileg is ismert alakja
a XVII. század második felében élt Misztótfalusi Kis Miklós. Betűmetsző-
ként tevékenykedett Amszterdamban, antikva betűcsaládja máig az ő nevét
viseli (tótfalusi-antikva). Készített egy örmény készletet is, és először a tör-
ténelemben ő készítette el a grúz ábécét nyomdászati célokra. Kolozsvárra
hazatérve nyomdát alapított. Itthoni kiadványai (mert a betűkészletét nem
tudta folyamatosan felújítani, és más nyomdákban kapott betűket is használt)
nem olyan ízlésesek, mint a külföldön tervezettek. Itthon szembesült azzal a
ténnyel, hogy a magyarországi és erdélyi könyvkiadás vállalkozói háttére,
gazdaságtana nem alakulhatott ki. A kicsiny keresletet ő maga úgy jellemez-
te, hogy az a kevés ember, akit érdekel a könyv, az elvárja a kiadótól, hogy
ajándékba adja, de a többséget semmi sem érdekli. A csőd tehát eleve beépít-
ett az üzletbe, ha nem tud a kiadó maga, vagy a szerző mecénást szerezni
(egy városi, vagy egyházi vezetőt, jótévő főurat).

A nyomdászat, és a szellemi áramlatok terjedése ellenőrzését ellátó cen-
zúra tevékenységét sokszor próbálták megszervezni. A cenzúra lehet előze-
tes (a kéziratot vizsgálják át), utólagos (a nyomtatott könyvet nézik át, hogy
forgalomba hozható-e), és lehet a forgalmi, kereskedelmi cenzúra, vagyis az
országba való könyvbehozatalt ellenőrzi a határon. 1564-től kezdve ország-

gyűlési határozatokkal próbálták a nyomdaalapítást is engedélyhez kötni, a gyakorlatban azonban nem működött a rendszer. Van ugyan példa, hogy Bártfa városa, vagy éppen Rákóczi Zsigmond engedélyért folyamodik, de igazából a Királyi Kamara nem tudta ennek a rendeletnek a végrehajtását engedélyezni. Az 1660-as évektől kezdve a protestáns egyházak (lutheránus/evangélikus, kálvinista/református, anabaptista, unitárius) magyarországi üldözése erőszakossá vált. Javaslatok születtek egy hatékony cenzúra megszervezésére, de a Helytartó Tanács felállításáig (1713), vagyis a Magyar Királyságnak a Habsburg Birodalomba integrálásáig ez nem sikerült. Jegyezzük meg rögtön, hogy a cenzúra nem csupán tartalmat ellenőrzött, hanem nyelviileg is gyakran javította a szöveget, és ezzel a magyar irodalmi nyelv fejlődéséhez is hozzájárult.

Olvasás és gyűjtés. Az olvasni tudás társadalmi mértékéről eltérő vélemények alakultak ki a szakirodalomban aszerint, hogy az egyes kutatók milyen forrásbázist tekintettek át. Az egyik szemlélet szerint az írástudatlanság az arisztokrácián belül is jellemző, a közép- és a kismanesség körében pedig csaknem általános. A parasztság pedig ritka kivételektől eltekintve analfabéta maradt a XIX. század második feléig. A másik szemlélet szerint olvasmányműveltségen nem feltétlenül csak a könyvekből olvasás útján megszerzett ismeret tekinthető, hanem a könyvekből, képekből és az orális hagyomány útján szerzett ismeret is az. Az írásnak és az olvasásnak nagy tekintélye volt a társadalom valamennyi rétegében (így részben a parasztság körében is), és az emberek törekedtek ilyen ismeretek megszerzésére. Az olvasmányanyag felmérése eddig csak az 1530–1750 közötti időszakra nézve történt meg módszeres alap kutatás szintjén. Közel 2500 olyan gyűjteményt regisztrált a könyvösszeírás, vagy a ma is fennmaradt könyvek bejegyzéseiből (possessorbejegyzés), amelyik legalább öt különféle könyvet birtokolt. A legnagyobb könyvtárak 2000–3000 kötetesek voltak. Emellett több ezer olyan személyről tudunk, akinek könyvtulajdonlását dokumentum bizonyítja. A ma név szerint is ismert kora újkori értelmiség (egyházi személyek, jogászok, orvosok, tanárok, városi alkalmazottak stb.) tagjai közül ezek az adatok kevesebb, mint 5%-ot illetik. Ez azt jelenti, hogy a garantáltan írni- és olvasni tudó lakosság csak elenyésző töredékének tudunk olvasmányairól. Azok közül, akiknek olvasottsága adatokkal jellemezhető, közel 80%-ban városi lakos (kézműves polgár, vagy városi értelmiségi). Ezek az adatok mindenképpen pozitív értelemben árnyalják azt a képet, amelyet az elsőként említett pesszimista szemlélet alakított ki az országról. Fontos kiemelni azt a tényt, hogy a magyarországi olvasó már a XV. század utolsó harmadától találhatott olyan könyvtárat, amely – a nyugat-európai mintáknak megfelelően – mintegy közintézményként működött.

Az olvasásnak színhelyet biztosító intézmények között az egyik legfontosabb a XVI–XVIII. században a főúri udvar. Itt nemcsak az arisztokrata ifjak, hanem a familiárisok gyermekei is találkozhattak vándor humanistákkal, a nyomda egyre terjedő művészetével, az udvari élet civilizatórikus újításaival és az udvari könyvtárban a könyvekkel. Az udvari nevelők irányításával folyó oktatásban megszerezhető ismeretek mellett szokássá válhatott számukra a könyvek használata. Nem csupán a napi vallásgyakorlat könyvei, hanem olyanok, amelyek a konyhán, vagy a gyakorta előforduló sebesülések gyógyításakor hasznosak. Ritkán az udvari rendtartásokat írásba foglalták, és ennek nyugat-európai nyomtatott mintái is előfordultak. Jó példa ez utóbbira a németújvári Batthyány-udvar Boldizsár és Ferenc idején (1538–1628), ahol az alsó-szászországi wolffenbütteli rendtartást vették mintául.

Az olvasmányok egy jelentős része minden társadalmi réteghez tartozók esetében a napi vallásgyakorlathoz, illetve a napi használathoz kötődött (kalendáriumok, széphistóriák, iskolai könyvek). Különösen fontos számunkra minden olyan dokumentum, amely a magyar irodalom olvasásáról tanúskodik. Batthyányi Ferenc (1569–1625) jó viszonyban volt Balassi Bálinttal, versei kéziratos másolatban is megvoltak könyvtárában, szerelmi levelezésében is idézi Balassit. Fia, Ádám (1609–1659) is patrónusa volt a hazai irodalomnak, nyomdáknak. Zrínyi Miklós (1620–1664) igazi irodalomfogyasztó volt. A kortárs olasz és latin szépirodalom olvasása mellett figyelmet fordított az irodalom elméletének megismerésére is. Balassi verseinek kéziratos másolata neki is megvolt, de a szerény nyomtatott magyar szépirodalmi termést is nyomon követte.

A XVI. század második felében egyfajta világiasodó tendencia figyelhető meg a kiadványok tematikus összetételében, és az olvasott anyag elemzésekor is. Az 1571–1600 között az összes Magyarországon és Erdélyben megjelent könyv 30,7%-a volt szépirodalom, a XVII. század elején visszafordult teológiai irányba (1601–1635 között az előbbi arány más csak 19%, és a következő kétharmad évszázadban folyamatosan csökkent). A XVIII. század első kétharmada sem hozott lényeges változást a magyar nyelvű irodalom olvasásában, de fontos, hogy az arisztokrácia és a köznemesség körében is divat lett francia nyelvű irodalmi műveket kézbe venni, a polgárság – amely többségében német anyanyelvű volt – a német irodalom fogyasztójává kezdett válni.

Fontos megállapítás, hogy a kora újkori Magyarországon az értelmiség nem alakíthatott ki magának olyan gyűjteményt, amelyben a szakkönyvek túlsúlyban lehettek. Nem volt ilyen kínálat. Ezért minden kezükbe kerülő könyvet elolvastak. A szakterületek közötti nyitottság így nagyobb volt, mint Nyugat-Európában. Ez a jelenség napjainkig megfigyelhető. A magyar értel-

miség sikereit a világban, olvasástörténeti érvekkel innen eredeztetjük: a széles általános műveltség fejlettebb problémamegoldó képességhez vezet.

Külön kell szólni az olvasmányanyag naprakészségének elveszéséről. Amíg Magyarországon és Erdélyben az európai szellemi áramlatok befogadása a XVI. század végén még naprakész volt, a XVIII. század végére már fél évszázados késétség mutatkozik. Ennek legfőbb oka a latin nyelv megőrzése. A friss európai szellemi áramlatok művei a XVII. század végétől már nem jelentek meg latinul. A XVIII. században pedig a betelepülő szerzetesrendek, egyházi-, és egyben oktatási intézmények a magukkal hozott latin (= régi) könyvanyaggal konzerválták az ismereteket.

Összegzésként elmondhatjuk, hogy a XVI–XVII. században alapvető változások zajlottak le a magyarországi olvasó és olvasás történetében. A főnemesi réteg tagjai, az asszonyok is tanultak írni és olvasni, és ez a tudás terjedt az alsóbb nemesi rétegek körében is. A városok – többségében továbbra is német – lakossága pedig rendszeres oktatásban vett részt.

A magyarországi értelmiség képzése jellemzően külföldön történt, folyamatosan működő hazai egyetemet csak 1635-ben, Nagyszombatban alapított Pázmány Péter. Észak-Itália minden felekezet számára megőrizte a XV. században szerzett népszerűségét (Padova, Bologna), a katolikus lakosság Bécsbe, Grácba, majd Rómába küldte elsősorban tanulni fiait. 1522-től kezdődően (az első magyarországi beiratkozó) Wittenberg volt a legnépszerűbb egyetem, de sokan látogatták a helvét képző helyeket (Zürich, Bázél) és Strasbourgot is. A XVI–XVII. század fordulóján Heidelberg, ennek lerombolása (1622) után a németalföldi egyetemek (Franeke, Leiden, Utrecht, Groningen) voltak a protestáns ifjúság körében népszerűek. A Mohácsot követő két évszázadban közel 70 európai felsőoktatási intézményben regisztrálható magyarországi hallgató jelenléte, számuk meghaladta a tízezret. A diákok mindig könyvekkel tértek haza: maguk számára, a kibocsátó iskolának (alma mater) és a patrónusoknak is ők vásárolták a könyveket. A lassan kialakuló könyvkiadó, könyvkötő és könyvkereskedő réteg mellett alapvetően az általuk behozott könyvanyag alakította a Kárpát-medence lakosságának olvasmányízlését.

A XVI. század folyamán intézményesülő protestáns egyházak (az evangélikus, a református és az unitárius) új iskolai rendszert hoztak létre, amely zavartalanul működött a XVII. század utolsó harmadáig. A katolikus ellenreformáció ekkor hatalmi asszisztenciával halálra ítélte a protestáns lelkészek és tanárok egy részét, jelezve ezzel, hogy a szellemi harcmező nem az egyetlen küzdőtér. A jezsuita, majd a XVII. század közepétől a piarista rend magas színvonalú középiskolákat alapított, számos tanulni vágyó protestánt is

magához csábítva. A jezsuita rend az egyetlen, amelyiknek – fejedelmi, illetve királyi támogatással – sikerült felsőfokú iskolákat létrehozni (Kolozsvár 1588–1603), Nagyszombat 1635–, Kassa 1657), a protestáns alapítási kísérletek (János Zsigmond, Bethlen Gábor) kudarcot vallottak. Ezek az intézmények és az ezeket támogató főurak, városok alapítják a nyomdákat, amelyek elsődlegesen az itteni értelmiség írásait adták ki, illetve az ide járó diákok olvasási szükségletét elégítették ki.

A XVIII. században az ország lakosságának többsége már újra katolikus volt, így a protestáns kollégiumok diáksága megcsappant. A jezsuita, illetve a nagy ütemben gyarapodó piarista középiskolai hálózat jól helyettesítette a kieső protestáns iskolákat. II. József türelmi rendeletének visszavonása után az újra megalakuló rendek már törekedtek az oktatási életben való részvételre (bencések, ferencesek, ciszterciek, premontreiek stb.), így a reformkortól kezdve az ország lakossága egy sűrűbb iskolai hálózatra támaszkodhatott. Az egyetemjárás irányai megváltoztak, a magyarországiak többségükben a Habsburg Birodalom és Németország egyetemeire jártak diplomát szerezni. A hazai felsőoktatás is több új intézménnyel gyarapodott. A világi olvasói réteg kialakulásának oktatási feltételei javultak, az olvasni tudó lakosság aránya nőtt, de még mindig számottevő maradt az analfabétizmus.

Annak ellenére, hogy az ország politikai központja a XVIII. században még Pozsony maradt, Pest és Buda szerepe a könyvkiadásban, illetve a könyvkereskedelemben egyre jelentősebb lett, és a század végére egyértelműen ez a három, említett város jutott központi szerephez. A század első két évtizede a könyvkiadás szempontjából mélypont, még a XVII. századhoz képest is mennyiségi és minőségi visszaesésről beszélhetünk. A század folyamán, Magyarországon (Horvátországot nem ideértve) valamivel több, mint 27.000 könyv jelent meg. Ez a könyvmennyiség ugyan több mint ötszöröse a XVII. században megjelentnek, azonban a kiadott nyomtatványok közel fele a század utolsó negyedében látott napvilágot. Amíg a XVII. században Nagyszombat, Bártfa, Debrecen, Kolozsvár, Nagyszeben és Gyulafehérvár voltak a legjelentősebb kiadói központok, a XVIII. században a lutheránus városi nyomdák háttérbe szorultak – még Erdélyben is kevés a kapacitásuk –, a kálvinista értelmiség könyveit főként Kolozsvár és Debrecen adta ki, Nagyszombat jelentősége az egyetem Budára, majd Pestre költöztetésével elveszett. Mindenképpen fontos megemlíteni, hogy a XVIII. században 48 helyen működött nyomda az országban (a XVII. században csak 29-ben), ám a központosodás tényét ez még inkább kiemeli. A XVII. században ugyanis a termelés mennyiségi mutatói eloszlának, 11 nyomdahelyen jelent meg a kiadványok zöme, a XVIII. században pedig 5 városban (a század végére az említett háromban) koncentrálódott a könyvkiadás. Ez a tény, annak fényében,

hogy a szervezett könyvkereskedelem is inkább csak a XIX. század közepe táján kezdett működni, azt is jelenti, hogy a nyomtatott információkhoz való jutás esélyei nagyon egyenetlenné váltak az országban. Nem csoda hát, hogy a magyarországi irodalmak jelentős része még a XVIII. században kéziratban maradt, kéziratban formában terjedt. Ismerünk olyan történeti munkát (Cse-rei Mihály (1667–1756) históriája), amelynek a század végén Benkő József (1740–1814) történetíró 302 másolatát regisztrálta (ez akkor egy átlagos kiadott példányszámnak számított).

A nyomdászat története is példázza az ország lakossága vallási összetételének változását, illetve azt, hogy a katolikus egyház újjá szerveződve, állami segítséggel komolyan visszaszorította a protestáns felekezetek befolyását. Hatékony eszköznek bizonyult az iskolai rendszer átszervezése, illetve az, hogy a jezsuita, a piarista iskolák mellett nyomdák is alakultak. A katolikus egyházmegyéek központjaiban is a század legvégén elkezdődött egy nyomda-alapítási hullám (Pécs, Veszprém, Vác, Szombathely), amely igazán majd a XIX. század közepére eredményezte azt az állapotot, hogy sok megyeközpont rendelkezett már nyomdával.

Érdekesen alakult a XVIII. század nyomdai termékeinek nyelvi összetétele is. A nyugat-európai országokban már a XVII. század közepétől a nemzeti nyelvek kiszorították az alkotó nyelvek sorából a latint. Magyarországon a török kiűzése után az ország modernizálásának egyik eleme a nemzeti nyelvhasználat terjedése lett volna. Az udvar németesítési szándéka, az országban élő számos nép eltérő érdeke miatt a latin maradt a hivatalos nyelv 1844-ig. A könyvkiadók, miután a helyi iskolák és egyházak igényeinek kielégítése első rangú feladatuk volt, leginkább latinul adtak ki (1780-ig a kiadványok több mint fele latin, de volt olyan évtized, amikor közel 70 % ez az arány; a század utolsó két évtizedében kiegyensúlyozódott a latin, és a magyar nyelvű könyvek aránya, az utolsó évtizedben már a magyar a legnagyobb arányú, 40 %). Külön kiemelendő, hogy a német nyelvű könyvek aránya általában 10 % alatt maradt, de a század végére 16 % körül állandósult. A szláv nyelven kiadott művek állandóan 5 %-nyi részt jelentettek a megjelent könyvtermésben. Ki kell emelnünk az Egyetemi Nyomda szerepét a század utolsó harmadában, az ország szláv, és román nyelvű lakosainak könyvekkel való ellátásában.

A könyvkiadás tartalmi összetétele is a magyar irodalom és irodalmi élet térhódítása irányában változott, bár nagyobb jelentőséget csak a nyelvújítási viták lezárultával, a Magyar Tudományos Akadémia megalakulásával, illetve a magyar helyesírás szabályainak megalkotásával nyert.

A könyvkiadás mecénási köre kibővült, hiszen a XVIII. század közepéig jelentősen mértékben a főurak, a városok, vagy az egyházak magát a nyomdászt, mint kiadót támogatták, ritkán fordult elő az, hogy a szerző kapott volna közvetlen anyagi juttatást. A XVIII. század végére a kiadók, akár ki is volt a tulajdonos, lassan egy bővülő olvasói rétegre, és már előfizetőkre is számíthattak (*prenumeratio*). Ez biztos olvasó réteget jelentett még akkor is, ha nem is tömegeket. A magyar nyelvű irodalmi és tudományos folyóiratok megindulása is jelezte, hogy létezett ez a jelzett biztos olvasói igény.

A XVIII. században a főúri mecénatúra ritkán jelentkezett olyan formában – mint a XVI–XVII. században volt –, hogy magában az udvari központban alakult volna nyomda (kivétel ez alól a kismartoni Esterházy-, illetve a nagykárolyi Károlyi-nyomda), viszont megjelent egy polgári vállalkozói réteg, amely ebbe a vállalkozási formába fektetett jelentős tőkét. Igaz, ezek nagyjából külföldiek voltak, főként osztrák, illetve német területekről érkeztek (Landerer, Hochmeister, Streibig, Weber stb). Miután a szervezett könyvkereskedelem a század első két harmadában hiányzott, ezek a kiadók, és a könyvkötők váltak a külföldi kiadók állandó kereskedelmi partnereivé.

A könyvkereskedelemben a XVIII. század utolsó harmada határozott fordulatot hozott. A hatvanas évek végétől többen kértek kereskedelmi engedélyt (a bajor Doll család Pozsonyban, a Weigandok és Köpffök Pesten), akik a Nyugat-Európában szokott kereskedői fogásokat kezdték nálunk is alkalmazni: készletükről katalógusokat adtak ki, a folyóiratokban, hírlapokban ajánló jegyzékeket tettek közzé. A Helytartótanács először 1772-ben szabályozta a könyvkereskedelmet központilag, szigorú feltételeket szabva (meghatározott pénzügyi alap, kereskedői gyakorlat, szakmai vizsga, német és latin nyelvi ismeret), viszont a könyvkereskedések nyitásának engedélyezését nem adta a helyi hatóságok kezébe, vagyis a helyi kapcsolati rendszer a konkurencia kizárásában nem érvényesülhetett. A kiadók és a könyvkötők által gyakorolt kereskedelmi tevékenység viszont második vonalba szorult, bár nem szűnt meg. A kiadók egyre nagyobb számban maguk is kiadtak kiadvány-katalógusokat, és termékeik forgalmazására általában több kereskedővel szerződtek.

II. József korában a könyvkereskedelem több szempontból is különleges helyzetbe került. Egyrészt a külföldről történő könyvbehozatal szabadabbá vált, ami lehetővé tette hatalmas mennyiségű kiadvány magyarországi terjesztését, másrészt a feloszlott szerzetesrendek könyvtáraiból az Egyetemi Könyvtárban keletkezett duplumok eladása határozottan fellendítette a régebbi kiadványok gyűjtésének folyamatát, vagyis a magyar bibliofíliát.

A XVIII. század végén, annak ellenére, hogy Pozsony és Pest vált egyértelműen a könyvkereskedés központjává, számos vidéki városban nyitottak állandó üzleteket. Pesten megjelent a Bécsben és Zágrábban érdekelt Trattner család, amely az addigi legerősebb Weingand-Köpff céget is arra kényszerítette, hogy más városokban is aktívabbá tegye tevékenységét (pl. Kassán). Amikor 1786-ban megjelent a *Magyar költeményes gyűjtemény* kiadására szóló előfizetési felhívás (Győr, Streibig), 20 különböző város könyvkötői és kereskedői jelentkeztek. A század végén a legnagyobb magyarországi könyvkereskedői cégek megjelentek a lipcsei könyvvásáron is (az említetteken kívül Pozsonyból Löwe, Korabinszky, Schwaiger, Pestről Strohmayer).

A könyvkereskedelem viszonylagos fejletlensége ellenére – ahogy a megelőző évszázadokban is – az európai könyvpiac jelentős számú terméke jutott el a magyarországi olvasókhoz. Kiemelendő az a tény persze, hogy a statisztikai felmérésekben szereplő nagyszámú nem Magyarországon megjelent könyv csak nagyon kis példányban, kevesek könyvtárában volt fellelhető. Az ország lakosságának túlnyomó többsége – társadalmi rétegenként, és vallási csoportonként változóan ugyan – analfabéta volt.

A könyvkiadást és a kereskedelmet a XVIII. században ellenőrizték. A nyomda alapításához elvileg a XVI. századtól kezdődően kellett volna előzetes engedély (a kamarától), de a gyakorlatban a városok vezetői saját maguk engedélyezték a legtöbb officina működését. A XVII. század utolsó harmadában a katolikus egyház többször javasolta a szigorúbb előzetes könyvvizsgálat bevezetését, de lényeges változást csak III. Károly cenzúrarendelete jelentett, amelyet a magyar országgyűlés 1721-ben tárgyalt. A helytartótanács bevonása a cenzúra folyamatába elvileg azt is jelentette, hogy a katolikus egyház befolyása e téren csökkenhet, de gyakorlatilag a cenzúra végig ezen egyház befolyása alatt állt. Erdélyben Mária Terézia két rendelete szavatolta a cenzúra rendezettségét (1754, 1757), így itt a katolikus és a protestáns könyvek megjelenése is akadályoktól mentes maradt. A külföldről behozott könyvek ellenőrzése, amely a szabad kereskedelmet jelentősen gátolta, ugyancsak a katolikus egyház által választott személyek kezében volt. Így a protestáns teológiai irodalom, vagy éppen a szabadelvű, a felvilágosodás nonkonformista szellemi áramlataihoz kötődő könyvek Magyarországra jutása korlátozott volt. Igaz, hogy a gyakorlatban ez a rendszer soha sem működött az elvi szigorúsággal. Vagy a szigorúbb ellenőrzési helyek földrajzi elkerülése (pl. egy másik hágó választása a Kárpát-medencébe történő bejutáshoz), vagy a társadalmi rang mögé rejtőzés sokat segített az említett könyvanyag Kárpát-medencébe kerülésének esélyein. Nem véletlen, hogy a

század végére jelentős francia libertinus könyvmennyiség is felhalmozódott egyes nagyobb arisztokrata családok könyvesházaiban.

A könyvtárak alapításában elől jártak a főpapság és az arisztokrata családok tagjai. A XVIII. században az egyik legjelentősebb veszprémi püspök, a sokat író, ám nem éppen toleranciájáról ismert Padányi Bíró Márton (1696–1762) sümegi 600 kötetes könyvtára alapos felkészültségről árulkodik. Az őt követő főpapi generációk több tagjának könyvtárát, illetve azt az intézményt teremteni akaró tudatosságot, amely ezen személyiségeket jellemzi, az egyes egyházmegyei gyűjtemények történetén keresztül szemlélhetjük. Ilyen volt Barkóczy Ferenc (1710–1765), egri püspök, majd esztergomi érsek, Egerben utódja Eszterházy Károly (1725–1799), esztergomi követője Batthyány József (1727–1799). Ez utóbbit e tevékenységében is méltó módon követte Kalocsán Patachich Ádám (1717–1784). A pécsi püspök Klimó György (1710–1777) könyvtárát a szakirodalom sokáig az első magyarországi nyilvános könyvtárnak tartotta, mint ahogy a bibliofil püspök valóban megnyitotta a gyűjteményt a város polgárai előtt. Az Egerben már könyvszeretetéről és tudományszervező szándékairól már példát adó Batthyány Ignác (1741–1798) könyvtárát látogathatjuk ma is Gyulafehérvárt, és az újonnan kialakított Szombathelyi Püspökség sem maradt sokáig bibliotéka nélkül Herzan Ferenc (1735–1804), majd Szily János (?–1800) jóvoltából.

A XVIII. század folyamán kialakultak a főúri bibliofil gyűjtemények is, amelyek közül legjelentősebb a Batthyány, a Bethlen, az Esterházy, a Festetics, az Illésházy, a Jankovich, a Nádasdy, a Ráday és a Reviczky családoké volt. Az arisztokrata és a főpapi könyvgyűjtés eredményeként létrejött modern könyvtári kultúra kialakítóiban ekkor tudatosodott, hogy könyvtáraik nem csupán a kincsképzés eszközei, nem csupán tudós műhelyek, és nem csupán művelődésszervező központok, hanem a nemzeti kultúra írott emlékeinek lerakatai is. Olyanoknak, amelyek gyakran egyetlen megmaradt példányban, vagy csak azt pótló másolatban őrizték meg elődeik gondolatát. A központi könyvtár, az egyes kultúrák nemzeti könyvtárának alapítási gondolata ekkor érte el a Kárpát-medencét, ekkor jött létre Széchényi Ferenc adományából a magyarországi *Bibliotheca Regnicolaris* (1802).

A XVIII. század tudós egyéniségei már Magyarországon is jobb helyzetben voltak könyvtáraik kialakításakor, mint XVI–XVII. századi elődeik. A könyvkereskedelem szervezettebbé vált, és számos kísérlet történt tudós társaság szervezésére, amely törekvések eredménye volt végül is a Magyar Tudományos Akadémia megalapítása 1825-ben. A tudományos munka intézményi kereteit az egyházakhoz kötődő iskolai hálózat adta. Nem csoda tehát, hogy a legjelentősebb könyvgyűjteménnyel rendelkező tudósokat egy-egy felekezet saját egyháztörténeti nagyságának is tekintheti. Ezen személyi-

ségek közül számos méltó a kiemelésre. Felsorolásszerűen megemlékezünk néhányukról, akiknek könyvtárát is ismerjük: Köleséri Sámuel (1663–1732), Schmeizel Márton (1679–1747), Bél Mátyás (1684–1749), Dobai Székely Sámuel (1704–1779), Kazzay Sámuel (1711–1797), Bod Péter (1712–1769), Kollár Ferenc Ádám (1718–1783), Pray György (1723–1800), Weszprémi István (1723–1793), Sinai Miklós (1730–1808), Cornides Dániel (1731–1737), Katona István (1732–1811), Wagner Károly (1732–1790), Dugonics András (1740–1818), Kovachich Márton György (1744–1821), Sándor István (1750–1815), Kazinczy Ferenc (1759–1831), Batsányi János (1763–1845), Fáy János (1773–1833).

Köleséri Sámuel (1663–1732) polihisztornak mondható, ahogy monumentális 3500 kötetes könyvtára is. Az orvosi és teológiai végzettségű tudós alkotó munkája a klasszika filológiától a napi vallásgyakorlatot segítő ima-könyvig terjed. Bél Mátyás (1684–1749) elsődleges célja Magyarország honismereti leírásának megalkotása volt. Evangélikus polgár, egyetemi képzettségét a pietista Halléban szerezte. Pozsonyban városi lelkész, illetve az evangélikus gimnázium igazgatója volt. Könyvtára elsősorban történeti szakkönyvtár volt, de jelentős számú jogi és természetesen teológiai munkát is megvásárolt. Külön említhető a Kárpát-medence természeti leírását tartalmazó munkák gyűjteménye, amely beszerzésére fő célja érdekében is törekedett, továbbá jelentős kézirat kollekcója.

Bod Péter (1712–1769) erdélyi református egyháztörténész, lelkész. A németalföldi akadémiákon szerzett ismereteit a magyar egyháztörténet megírásában kamatoztatta, de írt teológiai munkákat, megalkotta az első magyar nyelvű írói lexikont. Könyvtára elsősorban a magyarországi szerzők műveiből állt. Lexikográfiai munkájában nagy segítségére volt patrónájának, Bethlen Katának magyar nyelvű könyvtára is. Egyháztörténészként fejezte be életét a jelentős szakkönyvtárat összegyűjtő Sinai Miklós (1730–1808) is, jóllehet életében nem sok elismerést kapott hitsorsosaitól.

A jezsuita Pray György (1723–1801) Bod Péterhez képest szerencsés helyzetben volt egyháztörténeti és Magyarország történeti munkájában. Királyi történész (*historiographus regius*) címével és azzal, hogy az ország egyik legnagyobb könyvtárának, a budapesti Egyetemi Könyvtárnak volt a vezetője. Magánkönyvtára is ma ezt a könyvtárat gazdagítja. Történeti szakkönyvtárának külön értéke a hatalmas kéziratos dokumentum-másolat gyűjtemény, amelyet történeti munkáihoz másolt, vagy másoltatott.

A XVIII–XIX. század fordulóján természetesen nagyon sok történész gyűjtött magának hatalmasnak mondható (2-6000 kötetes) könyvtárat, amelynek jelentős rész dokumentum másolatok kolligálásával állt össze. A

magyarországi történeti forráskiadás és bibliográfia kezdeti korszaka ez. Schmeizel Márton (1679–1747), Cornides Dániel (1731–1737), Katona István (1732–1811), Wagner Károly (1732–1790), Kollár Ferenc Ádám (1718–1783), Kovachich Márton György (1744–1821), Sándor István (1750–1815) történészek, illetve bibliográfusok könyvtárai jól példázzák ezt a gyűjtemény típust. A nemzeti nyelvű, de európai színvonalú irodalom megteremtésén fáradozó értelmiség természetesen más jellegű, az európai irodalmi termést – legalább német, francia, olasz és már néha angol nyelven – gyűjtötték a hazai könyvkiadók produktuma mellett. Dugonics András (1740–1818), Kazinczy Ferenc (1759–1831), vagy Batsányi János (1763–1845) könyvtárai említhetők példaként ez utóbbi gyűjteményekre.

Jellemzőnek tartjuk, hogy a vezető értelmiségiek könyvtárai szinte kivétel nélkül valamely közkönyvtárat, a XIX. század első felétől a Nemzeti Könyvtárat, vagy a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárát gyarapították. Jó példa erre a műgyűjtő Dobai Székely Sámuel (1704–1779) és Kazzay Sámuel (1711–1797) könyvtárának sorsa. E jelenség is igazolja azt a tudatosságot s felelősséget, amellyel ezek a személyiségek Magyarország kulturális felemelésére gondoltak.

12. A kultúra polgári nyilvánossága és az átörökítéstechnikák változásai

Előadás sorozatunk lezárásaként kitekintek a XIX–XXI. századra. A mai Európa kulturális örökségének számbavételekor természetesen elfogadhatatlan az, hogy olyan fontos évszázadokat, mint az utóbbi kettő, nem tárgyalom részletesebben. Ezzel a választással azonban hangsúlyozni szeretném, hogy a *kulturális értelemben vett Európa* – ebben a felfogásban – a VIII. és a XIX. század között létezett. Nem kívánom egy pillanatra sem vitatni azt, hogy az ókori görög, a római kultúra, a különböző, a keresztények által „pogány”-nak mondott kultúrák, nem lennének az európai kulturális örökség szerves része. Ahogy az andalúziai mór kultúrára a kulturális Európa részeként tettem utalást, nem tartom vitathatónak, hogy a XX. század végi hollandiai muszlim, vagy az angliai bármely indiai kulturális közösség ma már része európai örökségünknek. Aktívan hat a hagyományos európai kultúrára, azok az emberek, akik itt születtek, itt jártak akár szegmentált (például németországi török muszlim) iskolába, itt alkotnak, nem tudják kivonni magukat a történelmileg kialakult európai hatások alól. Nem csupán XX. századi jelenség ez. Lássunk egy modell értékű példát, hogy világos legyen, mire gondolok:

Ha valaki belép az Elm melletti Königsutter dómjába, sokféle érdekességgel kell szembesülnie. III. Lothar császár 1135-ben egy bencés rendházat alapított itt, azzal a céllal, hogy családi sírbolt a dómban kerüljön kialakításra. Az építési munkák Oroszlán Henrik uralkodása idején, 1170-ben fejeződtek be. Az külső szobor díszeken mediterrán mesterek keze nyomát fedezték fel a szakemberek, vagyis itáliai építők is dolgoztak a területen. Az egyik legérdekesebb ábrázolás, a vadászt elfogó nyulak, egy Szent Epiphániosznak tulajdonított, II. századi szövegre megy vissza (*Physiologus*), amely szöveg a XII. századi szász területeken is kedvelt olvasmány volt. Az allegorikus magyarázatokat Nagy Szent Vazulnak tulajdonították. De a bizánci hatás a leginkább az apszis belső mozaik díszítésében nyilvánul meg. Maga mester, aki a szobrokat alkotta – sokak szerint – Nicolaus de Verona, vagyis az észak-itáliai hatást ez a tény is erősíti.

A XVI. században a lutheri reformáció eredményeként a belső díszítést eltávolították. A XIX. század második felében a német historizmus jegyében a

muzeológus építész August von Essenwein (1831–1892) irányításával újra díszítették a falakat. Az apszis visszakapta az egykori mozaik díszét, de a freskók helyére a bibliaiak mellett germán mitológiai jeleneteket festett Adolf Quensen (1851–1911). A 2000-ben kezdődött felújítási munkák során pedig a főhajóban állandó szoborkiállítást rendeztek, a kulturális globalizáció jegyében. Több távol-keleti és amerikai művész unkája is helyet kapott itt. Az emberiség örök és közös értékeit jelenítik meg ezek a szobrok.

Nem egyedüli ilyen összetett emlék ez a szász területeken. A Königsliutterhez közeli Quedlinburg faliszőnyeg töredékei, amelyek a XII. századból származnak, illetve ugyane város dómjának altemplomában látható freskók főként ószövetségi jeleneteket és antik görög és római erényeket, filozófusokat ábrázolnak. Ismét utalok a XI–XII. századi figyelemre, amely az antik görögység írott emlékeire, illetve a korai görög egyházatyák műveire irányult.

De ez utóbbi példák, jóllehet különböző kultúrák szerves együttélését mutatják, még az egységes, az antik görög, római és zsidó hagyományokon felépült és egységesült nyugati keresztény Európát mutatják elsődlegesen. Mai formájuk – amelyet jelentős részben a XIX. és a XX. században nyertek – már utal arra, hogy a XIX. században a nemzeti kultúrákra nagyobb hangsúly esett a nemzetállamok kialakítása mentén, és utal arra is, ahogy ezen a nemzetállamoknak a kulturális önazonossága elkezdett felbomlani a XX. század végén.

A XIX. század nagyszerű, építő évszázad. Az ipari forradalommal, azzal, hogy felépítették Európa közlekedési infrastruktúráját, és azzal a sajátos együttéléssel, amelyet a *pragmatizmus és a romantika* együttese jelentett. Nem véletlen, hogy az egyik alapkérdése a korabeli gondolkodóknak az, hogy mitől ember az ember? Örökölték ezt az ész istennő hatalmában bízó Felvilágosodás-kori generációktól, de az ipari társadalmak kialakulása, a kíméletlen kapitalista módszerek nem tompították a kétségeket. Az új humanizmus már egy új pedagógiát is kialakított. A kultúra megteremtődött polgári nyilvánossága, az egyháztól függetlenedő iskolák optimizmust sugároztak.

A gépi nyomtatás mentén a könyvnek új forradalmáról beszélhetünk. Kialakult az írott kultúra tömegtermelése. A kiadó már nem olvasási igény elégitett ki, kénytelen volt olvasási igény támasztani. Ez az érdek áll a hatalmas ponyvairódalom háttérében, így lett az arisztokratáknak készült minőségi erotikus irodalomból pornóirodalom. De ez az érdek teremtette meg a lehetőséget arra is, hogy a nagyon is színvonalas irodalom akár „*Olcsó könyvek*”, akár „*Jó könyvek*” sorozatban eljusson immár tömegekhez, és a franciák kitárlták a „bármely kérdésről rövid magyarázatok” műfajt (*Pourquoi?, parce*

que), amelyben természeti jelenségektől a vallás és a filozófiai kérdésein át mindenre választ találhatott a képzetlen érdeklődő.

A tudósok rengeteg folyóiratot alapítottak párbeszédük kiszélesítésére, és ezzel az Európa-szintű párbeszéddel új tudományosság jött létre. Voltak persze egyenlőtlenségek. Bolyai Farkas hiába írta meg latinul Marosvásárhelyen a *Tentament*, sem a nyelv, sem az erdélyi könyvkiadás nem rendelkezett már/és még európai kapcsolatokkal.

A kora újkori nagy birodalmak, királyságok felbomlásának folyamata felgyorsult, és az egyes kulturális csoportok – amelyek alapvetően a nyelvi örökségük mentén szerveződtek –, olyan nemzeti kultúrákat alakítottak ki, amelyek konfliktusa is jól látszott már a hosszú XIX. század végén, az első világháború előestéjén. Madách Imre *Az ember tragédiája* színjátéka igazából a teljes európai örökség nagyon jól tagolt végig gondolása, és pesszimista kicsengésű összegzése. De az őt követő generáció nagy német filozófusa, Friedrich Nietzsche sem hagyott ránk optimistább jövőképet. Már ami Európa és az európai kultúrák világelsőségét illeti.

Mert az elmúlt évszázadban kiteljesedett a kultúra polgári nyilvánossága. Az iskolarendszerek változásának köszönhetően a XX. század utolsó harmadára az európai emberek már/és még tudtak olvasni. De ez az a két évszázad, amelyben a fotográfia felfedezésétől, a mozgófilmen és a televíziózáson át eljutottunk a digitális korszakig.

A digitalizálás sokféle ígéret. Ígérete annak, hogy a teljes örökség együtt láthatóvá válik, sőt, többféleképpen áttekinthető lesz. Papíron, képileg már mennyisége okán sem lenne az. De a digitális világ lehetőség annak, akinek nem volt, hogy legyen kulturális múltja: teremti, elbirtokol. A mai kulturális közösségek nagyon sokszor mást tartanak magukénak, mint ami ténylegesen őhözjuk tartozik, vagy csak egyszerűen nem fogadják el, hogy az európai örökség – mert egyfajta nyelvi és kultikus szöveten keletkezett – mindannyiunké. Aki meg nem „ebbe nőtt bele”, hanem pusztán ide született, nem érzi magáénak, ezért tagadja.

De a kulturális és tudományos örökség komoly üzlet is. Ezért is folyik a digitális másolatokért a küzdelem. Aki többet össze tud gyűjteni, és – akár hozzáadott érték mellett – el tudja adni, nagyszerű üzletet köt. Nagyjaink nagy birkózása az üzleti célú adatbázis építések, és a nyilvános hozzáférés (*open access*) között folyik. Ha előbbi győz a versenyben, az európai kulturális örökség egyrészt véglegesen felbomlik, másrészt elveszik annak polgári nyilvánossága is. Vagyis az az áldozat, amelyet ez utóbbiért a XIX–XX. század folyamán Európa nemzeti hoztak, feleslegessé válik.

13. Olvasásra javasolt irodalom

- Assmann, Jan 1999: *A kulturális emlékezet. Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrákban*. Budapest, Atlantisz.
- Az olvasás kultúrtörténete a nyugati világban*. Szerk.: Guiglielmo Cavallo, Roger Chartier. Budapest, Balassi, 2000
- Bánhegyi B. Miksa: *A bencés monostorok olvasáskultúrája a középkorban*. Könyv, könyvtár, könyvtáros, 10(2001), 6. szám, 12–16.
- Bánhegyi B. Miksa: *Bencés könyvkultúra a középkorban*. Magyar egyháztörténeti vázlatok, 8(1996) 1/2. szám, 15–23.
- Barbier, Frédéric 2005: *A könyv története*. Budapest, Osiris.
- Barbier, Frédéric 2010: *A modern Európa születése. Gutenberg Európája*. Budapest, Kossuth.
- Barbier, Frédéric–Lavenir, Catherine Bertho 2004: *A média története Diderot-tól az internetig*. Budapest, Osiris.
- Hajnal István 2008: *Írásoktatás a középkori egyetemeken*. Budapest, Gondolat.
- Kristeller, Paul Oskar 1979: *Szellemi áramlatok a reneszánszban*. Budapest, Magvető.
- Madas Edit–Monok István 2003: *A könyvkultúra Magyarországon a kezdetektől 1800-ig*. Budapest, Balassi.
- McLuhan, Marshall 2001: *A Gutenberg-galaxis. A tipográfiai ember létrejötte*. Budapest, Trezor.
- Roderick Cave–Sara Ayad 2015: *A könyv története. A barlangfestményektől az e-könyvig*. Budapest, Kossuth.
- Sándor Klára 2014: *A székhely írás nyomában*. Budapest, Typotex.
- Szóbeliség és írásbeliség. A kommunikációs technológiák története Homérosztól Heideggerig*. Szerk. Nyíri Kristóf, Szécsi Gábor. Budapest, Áron, 1998.
- Szűcs Jenő: *Vázlat Európa három történeti régiójáról* – a tanulmány sokszor megjelent: A Bibó-emlékkönyvben, eredetileg szamizdat formában 1980-ban; [Történelmi szemle](#), 24(1981) 313–359. ; A tanulmány önál-

ló kötetként is megjelent: Budapest. Magvető, 1983 (Gyorsuló idő) ; [Helyünk Európában. Nézetek és koncepciók a 20. századi Magyarországon. Szerk. Ring Éva. Budapest, 1986. 2. kötet, 515–568. ; Bibó-
emlékkönyv. Szerk. Réz Pál. 1. kötet. Budapest, Századvég ; Bern,
EPMSZ, 1991. 161–218. ; A magyar esszé antológiája. 1. Sorskérdések.
Szerk. Domokos Mátyás. Budapest, Osiris, 2006. 31–80.](#)